

HISTORISK TIDSKRIFT

för Finland

HTF ÅRGÅNG 100

Europeiska författarförbundet och dess finländska medlemmar under andra världskriget

Syskon, kön och medicinsk karriär i det tidiga 1900-talets Finland

2015:2

Historisk Tidskrift för Finland

utgiven av Historiska föreningen r.f., Helsingfors

REDAKTIONEN

Ansvarig redaktör: Docent Lars-Folke Landgrén

Redaktionssekreterare: Fil.mag. Jens Grandell • Fil.dr Jennica Thylin-Klaus

Ekonom: Fil.mag. Michaela Bränn

REDAKTIONSRÅD

John Strömberg (ordförande) • Anders Ahlbäck • Annette Forsén
Johanna Ilmakunnas • Henrik Knif • Lars-Folke Landgrén
Jani Marjanen • Henrik Meinander • Eljas Orrman • Henrika Tandefelt
Nils Erik Villstrand • Holger Weiss • Charlotta Wolff

HISTORISKA

FÖRENINGEN

Grundad 1914

Utger sedan 1916
*Historisk Tidskrift för
Finland*

www.historisktidskrift.fi

TILL VÅRA LÄSARE

Meddelanden om prenumerationer och adressförändringar skall riktas till vår adress:

HTF / Michaela Bränn
Historisk Tidskrift för Finland
c/o Vetenskapernas hus
Kyrkogatan 6
00170 Helsingfors

Telefon 040-563 1492

E-post: michaela.brann@kolumbus.fi

Redaktionens kontaktuppgifter:
lars-folke.landgren@helsinki.fi
jens.grandell@sls.fi
jennica.thylin-klaus@sls.fi

Telefon +358 9 191 22997 (Lars-Folke Landgrén)

Historisk Tidskrift för Finland
trycks med bidrag av
Vetenskapliga samfundens delegation och
Svenska litteratursällskapet i Finland

Ille och Elin

Syskon, kön och medicinsk karriär i det tidiga 1900-talets Finland

Denna uppsats handlar om medicinsk utbildning och medicinskt arbete i Finland i slutet av 1800-talet och under den första hälften av 1900-talet. Syftet är att undersöka vilka möjligheter som stod till buds för kvinnor och män med medicinsk utbildning under olika skeden av deras karriärer och utbildning, vilka val de själva gjorde och vilka bakgrundsfaktorer som påverkade dessa val. Jag utgår från två personer med en karriär inom medicin, nämligen syskonen Elin Augusta Elmgren (1864–1952) och Robert Elias Elmgren (1872–1942). Uppsatsen är således en par- eller syskonbiografi, men även ett bidrag till forskningen om läkaryrkets historia i Finland, ett ämne som tills vidare nästan uteslutande har studerats genom beställda historiker och biografiska porträtt. De beställda historieböckerna och historikerna har skrivits utgående från organisationer och institutioner, medan de biografiska porträtten nästan uteslutande har fokuserat på exceptionella och framstående individer. När det handlar om kvinnliga läkare har man framför allt fokuserat på banbrytarna (den första läkaren, den första medicine doktorn, den första professorn).¹

1. De nyaste och mest omfattande beställningsverken är Samu Nyström (red.), *Vapaus, terveys, toveruus. Lääkärit Suomessa 1910–2010* (Helsinki 2010); Allan Tiitta, *Collegium medicum. Lääkintöhallitus 1878–1991* (Helsinki 2009); Jaakko Ignatius, *Suomalainen Lääkäriseura Duodecim 1881–2006 I–II* (Helsinki 2012). Biografiska skildringar om de första kvinnliga läkarna omfattar Helena Westermarck, *Finlands första kvinnliga läkare Rosina Heikel. Kvinnospår i finländskt kulturliv* (Helsingfors 1930); Henna Sinisalo, 'Rosina Heikel – lääkäri hameista huolimatta', *Tieteessä tapahtuu* 2011:4–5, s. 7–11; Heini Hakosalo, 'Rosina Heikel ja pitkämatkanjuoksijan yksinäisyys', Marja Engman & Riitta Mäkinen (toim.), *Naisten aika. Valkoinen varis ja muita oppineita naisia* (Helsinki 2015). Den första kvinnliga medicine doktorn behandlas i följande verk: Tuomo Olkkonen, 'Suomen ensimmäinen naistohtori', *Opusculum* 1985:5, s. 122–128; Heini Hakosalo, 'Karolina Eskelin – Suomalaisen lääketieteen self-made woman', Engman & Mäkinen, *Naisten aika* (Helsinki 2015). För biografiska skildringar av enskilda kvinnor

En yrkesbiografi över två ”vanliga” läkare, såsom de båda syskonen Elmgren, kan däremot öppna upp ett fönster till läkaryrkets historia.

Studiet av syskon erbjuder uppenbara möjligheter för biografisk forskning. Leonore Davidoff, en brittisk historiker som inriktat sig på familje- och syskonrelationer, har konstaterat: ”Since siblings usually start from the same milieu, their differing life trajectories may illustrate aspects of what has been called the gender order of a specific time, place, and social group.”² Elin och Robert – som inom familjen kallades Äli och Ille³ – delade inte bara sin genetiska arvs massa utan även sina föräldrar och sin sociala, ekonomiska och ideologiska uppväxtmiljö. Även tidsmässigt sammanfaller deras karriärer. Oavsett en åldersskillnad på åtta år avlade de sina examen och erhöll läkarlegitimation samtidigt, år 1900. Om man vill beskriva olikheterna mellan de två, kan man konstatera att de intog något avvikande positioner i den politiskt laddade språkfrågan i det tidiga 1900-talets Finland. Oavsett detta är den skillnad som tydligast framträder mellan dem ändå könskillnaden. Som jag visar i den här uppsatsen kan denna skillnad förklara många av de olika möjligheter som stod dem till buds, de val de gjorde och de olika sätt på vilka deras karriärer utformade sig. I praktiken är det emellertid ofta svårt att entydigt skilja mellan betydelsen av könstillhörighet

---

inom den medicinska professionen, se även: *Kansallisbiografia*; Arno Forsius webbsidor med historiskt innehåll *Ihmisiä lääketieteen historiassa* (<http://www.saunalahti.fi/arnoldus/>); Salme Parvio & Ruth Wegelius (toim.), *Suomen Naislääkäriyhdistys r.y. – Finlands kvinnliga läkare r.f. 1947–1987* (Helsinki 1987); Annakaisa Tavast, ’Naislääkäireitä Duodecimin jäseninä 109 vuotta’, *Duodecim* 123 (2007), s. 1352–1355; Marja Engman, ’On elettävä täysin yksin. Suomen varhaisimmista naistutkijoista’, *Naistutkimus* 1989:1.

- Leonore Davidoff, *Thicker than Water: Siblings and their Relations, 1780–1920* (Oxford 2011), s. 250. Övriga finska syskonbiografier omfattar Maarit Leskelä-Kärki, *Kirjoittaan maailmassa. Krohnin sisaret ja kirjallinen elämä* (Helsinki 2006) och Jaana Torninoja-Latola, ’Perhehistoriani on osa työväenliikkeen historiaa’, Heini Hakosalo et al. (toim.), *Historiallinen elämä. Biografia ja historiantutkimus* (Helsinki 2014), s. 272–289. Anne Ollila har även studerat ”det långa 1800-talet” med hjälp av syskonkullar i sitt verk *Jalo velvollisuus. Virkanaisena 1800-luvun lopun Suomessa* (Helsinki 1998). I dessa studier är de syskon som behandlas samtliga kvinnor. Det är möjligen lättare att komma åt könskillnader om syskonkullen omfattar både män och kvinnor.
- Jag kommer att nämna personerna i familjen Elmgren med deras förnamn av den uppenbara orsaken att det skulle bli för osmidigt att försöka nämna dem med både för- och efternamn. Jag är helt medveten om att många forskare motsätter sig bruket av förnamn – i synnerhet i samband med kvinnor. I detta fall är bruket av förnamn inte avsett att uppfattas som informellt, och ännu mindre som ett uttryck för bristande respekt. I källhänvisningarna hänvisar jag till Elin Elmgren som EE, Robert Elmgren som RE, Inez Elmgren som IE, Hilda Elmgren som HE och Linda Elmgren som LE.

och påverkan från andra faktorer såsom socialt och ekonomiskt kapital, familjerelationer, kollegiala nätverk, språk, politik och pengar.

Varken Elin eller Robert Elmgren var offentliga personer och det finns ingen forskning eller biografisk litteratur om dem. Syskonen har inte efterlämnat några självbiografiska anteckningar, med undantag för ett opublicerat manuskript där den 82-åriga Elin Elmgren blickar tillbaka på sin studietid vid Kejsarliga Alexanders-Universitetet.⁴ Tack vare det omfattande familjearkivet som utgör kärnan i mitt källmaterial råder det emellertid ingen brist på egodokument.⁵ För att kontextualisera dessa två professionella livsbanor har jag förlitat mig på två av mina tidigare forskningsprojekt, varav det ena fokuserade på den första generationen av kvinnliga läkare medan det andra behandlade tuberkulosens historia i Finland.⁶ Inom ramarna för det förstnämnda projektet har jag även diskuterat olika sätt att bedriva biografisk forskning. I samband med detta har jag även introducerat begreppet ”möjlighetshorisont”, som jag också använder mig av i den här uppsatsen. Begreppet refererar till alla de olika möjligheter som en aktör har till sitt förfogande både *de jure* och *de facto* vid ett bestämt historiskt ögonblick.

-
4. 'Hur var det på min tid', Föredrag hållet på de Kvinnliga läkarnas klubb den 23 mars 1946, Släkten Elmgrens arkiv, SEA 10, Riksarkivet (RA), Helsingfors.
  5. Familjekorrespondensen förvaras i Släkten Elmgrens arkiv (SEA) vid Riksarkivet. Elin Elmgrens arkiv (HYK Coll. 48) i Nationalbibliotekets handskriftssamlingar innehåller en biografisk skildring om Elins far skriven av henne ("Muistelma") såväl som brev till Elin från hennes svenska kollega Hanna Christer-Nilsson samt från hennes tidigare skolkamrat Helene Schjerfbeck. Till denna samling hänvisas i fortsättningen med förkortningen EEA. Sven Gabriel Elmgrens arkiv vid Finska Litteratursällskapet (Litteraturarkivet), har inte använts för denna uppsats eftersom arkivet endast omfattar material relaterat till arkivbildarens ungdomsår och offentliga verksamhet.
  6. Utöver de artiklar som omnämns i fotnot 1, se även Heini Hakosalo, 'Modest witness to modernization: Finland meets Ovamboland in mission doctor Selma Rainio's family letters', *Scandinavian Journal of History (SJH)* 2015:3; 'Our Life Work': Professional Women and Christian Values in Early 20th-Century Finland', Terhi Utriainen & Päivi Salmesvuori (eds), *Between Ancestors and Angels: Finnish Women Making Religion* (New York 2014), s. 83–102; 'Naisten ääni. Varhaiset suomalaiset naislääkärit lääketieteellisen keskustelun kentillä', *Hippokrates. Suomen lääketieteen historian seura vuosikirja* 29 (2012), s. 113–138; 'The Ryti case: Language, gender and the rules of the game in Finnish academic medicine in the 1920s', *SJH* 37 (2012:4), s. 430–460; 'Elsa Ryti ja naisen mahdollisuudet 1920-luvun suomalaisessa lääketieteessä', *Historiallinen Aikakauskirja (HAik)* 101 (2012:1), s. 35–50 och 'A powerful precedent: The recognition of women's academic rights (1901) and the 1906 parliamentary reform in Finland', Lenita Freidenvall & Josefin Rönnbäck (red.), *Bortom rösträtten. Kön, politik och medborgarskap i Norden* (Stockholm 2011), s. 62–82.

En individs möjlighetshorisont kan vid en given tidpunkt påverkas av både tydligt ”strukturella” faktorer såsom lagstiftning, och av högst personliga faktorer såsom den egna självbilden eller familjeförhållanden. Det är vanligt att individerna själva endast delvis är medvetna om alla de möjligheter som står öppna för dem och att de aktivt strävar efter att förverkliga en ännu mindre andel av alla dessa möjligheter. Samtidigt kan en person även medvetet arbeta för att vidga denna horisont genom att exempelvis skaffa sig formella kvalifikationer och utbildning.⁷ I sättet att närma mig den historiska förändringen i dynamiken inom syskonförhållanden har jag i första hand utgått från Leonore Davidoffs verk *Thicker than Water: Siblings and their Relations, 1780–1920* (2011).

Vägen till läkaryrket

I socialt avseende befann sig familjen Elmgren i utkanten av den akademiska eliten i Helsingfors. Elins och Roberts far Sven Gabriel Elmgren (1817–1897) härstammade från Pargas, där hans far hade varit kaplan. Sven Elmgren avlade kandidatexamen i teologi 1844 men verkade aldrig som präst. Under 1840-talet var han kurator för Åbo nation (senare Västfinska avdelningen) och under 1850-talet blev han känd som fennomansk skribent och som sekreterare för ett flertal vetenskapliga samfund. Året 1862 blev en vändpunkt i Sven Elmgrens liv då han fick en fast tjänst som vicebibliotekarie vid universitetsbiblioteket och fick möjlighet att börja återbetala de omfattande skulder som han hade ådragit sig under sin tid som kurator. Med en fast inkomst och fri från skulder kunde han därmed till slut, vid 45 års ålder, gifta sig. Bruden var den 18-åriga Hilda Karolina Heickell (1844–1935), vars far var kyrkoherde i Nådendal. Sven och Hilda Elmgren fick fyra barn: Fanny Helena (1863), Elin Augusta (1864), Linda Elisabeth (1868) och Robert Elias (1872).⁸ Fanny dog som spädbarn och Linda avled 1894, varefter Robert och Elin var de enda kvarvarande av syskonen.

-
7. Heini Hakosalo, 'Tasohyppelyä: Varhaiset suomalaiset lääkäriiniset ja biografisen tutkimuksen monimuotoisuus', Hakosalo, *Historiallinen elämä*, s. 45–61. Se även verkets inledning.
  8. Om Sven Elmgren och hans familj, se 'Muistelma', EEA; K.E.F. Ignatius, *Minnestäl öfver vicebibliotekarien professor Sven Gabriel Elmgren. Hället vid Finska Vetenskaps-Societetens årsdag den 29 April 1898* (Helsingfors 1898); Matti Klinge, 'Murroksen vuosisymmen', Matti Klinge et al., *Keisarillinen Aleksanterin yliopisto 1808–1917* (Helsinki 1989, 140–215, här s. 202) samt Ilkka Mäkinen, 'Elmgren. Sven Gabriel (1817–1897)' (2003), *Kansallisbiografia verkossa*, <http://www.kansallisbiografia.fi/kb/artikkeli/3220/>.

Elin beskrev sin mor som musikalisk, känslig och medgörlig. Fadern var enligt henne hetlevrad, envis och originell.⁹ Ordet ”originell” återfinns ofta i beskrivningarna av Sven Elmgren. Ett annat drag som ofta återkommer är den bitterhet han kände över att två gånger ha blivit förbigången vid tillsättandet av överbibliotekarietjänsten vid universitetsbiblioteket. Inte ens titlarna hedersdoktor (1860) och extra ordinarie professor (1873) kunde helt utplåna denna bitterhet.¹⁰ Familjen Elmgren kan – med endast en liten reservation – sägas tillhöra det högsta samhällsskiktet i sekelskiftets Finland. Detta samhällsskikt bestod av de högsta tjänstemännen och militärerna samt de största jordägarna och industriägarna. En sådan social position förutsatte inte nödvändigtvis en stor förmögenhet – familjen Elmgren var relativt välbeställd men levde inte i överflöd. Familjen hörde till gammalfennomanerna och dess sociala nätverk omfattade största delen av de ledande fennomanskt sinnade familjerna i huvudstaden.¹¹ Men oavsett det principiella stödet för det finska språket och den finska kulturen var det inte i praktiken lätt att övergå från svenska till finska. De båda föräldrarna och det äldsta barnet Elin talade endast bristfällig finska.

Elins skolgång skilde sig klart från Roberts. Det fanns mycket färre flickskolor än skolor för pojkar och undervisningen i dem var annorlunda. Den viktigaste skillnaden var att de inte förberedde sina elever för fortsatta studier eller för ett kommande yrke. Elin gick till en början i Lina Ingmans hemskola och fortsatte därefter i Sahlbergs privata svenska flickskola. Föreståndarinnan och tillika grundaren av skolan var Mia Sahlberg (1849–1931). Hon var den matematiskt begåvade dottern i en familj med akademiska traditioner och hade blivit lärarinna p.g.a. bristen på andra yrkesmöjligheter. Skolan var välrenommerad för utbildningens höga nivå.¹² Elin kunde inte räkna med något stort arv och hon förefaller inte heller ha räknat med giftermål. Det är därför inte förvånande att hennes brev från ungdomstiden innehåller omnämmanden om de få avlönade yrken som stod öppna för en flicka ur

9. 'Muistelma', EEA.

10. Ignatius, *Minnestal*, s. 17; Mäkinen, 'Elmgren'; Katri Bergholm, *Kuultua ja elettyä. Muistelmia vuosien takaa* (Helsinki 1944), s. 270.

11. 'Muistelma', EEA, s. 5–7.

12. 'Hur var det', s. 1B, SEA 10; EE till RE 22.10.1936, 22.10.1936, SEA 1. Om Mia Sahlberg, se Anneli Mäkelä-Alitalo, 'Sahlberg, Mia (1849–1931)', *Kansallisbiografia verkossa*, <http://www.kansallisbiografia.fi/kb/artikkeli/8995/>.

medelklassen vid denna tid. År 1883 funderade hon på att bli ”telegrafist”, även om det är svårt att avgöra hur allvarligt menat detta var, och 1887 försökte hon komma in på en kurs i renskrivning.¹³ Men Elin intressen och begåvning tog henne i en annan riktning. Hon hade ända sedan sin tidiga barndom varit mycket intresserad av att studera djur och i synnerhet insekter, och åren vid Sahlbergska skolan stärkte uppenbarligen hennes intresse för biologi. Efter att hon hade avslutat sin skolgång vid flickskolan läste hon zoologi och botanik privat vid universitetet och undervisade i dessa ämnen vid Sahlbergska skolan 1883–1888. Åren 1881–1897 arbetade hon även som assistent vid universitetets entomologiska museum. Denna institution leddes till en början av professor Fredrik Wilhelm Mäklin (1821–1883) och därefter av Mia Sahlbergs bror professor John Sahlberg (1845–1920).¹⁴

I sina självbiografiska anteckningar angav Elin tidpunkten för det kanske viktigaste enskilda beslutet i hennes liv med exakthet. Den inföll på eftermiddagen den 12 januari 1888 då hon besökte sin vän Karolina Eskelin (1867–1936), som vid den här tiden redan var inskriven som student vid universitetet. Under detta besök utbrast ”Eskis”: ”Du sku’ bli läkare!” och efter tre sekunders eftertanke instämde Elin. Karolina lånade henne en hög med böcker och hon gick hem för att meddela sin familj, som tog emot beskedet med fattning. Även om Elin, som var något av en historieberättare, utmålade beslutet som enkelt och nästan impulsivt och snarast tillskrev Eskelin en större roll i beslutet än sig själv, så var detta i själva verket inte första gången hon övervägde att studera medicin. Beslutet blev början på en lång och mödosam väg till studentexamen. Det krävdes tid, pengar och ansträngningar för att förbereda sig för examen privat, och Elin var inte den enda akademiska kvinnan som uppfattade detta skede i sina studier som den mest ansträngande och besvärliga delen av studietiden.¹⁵ Sedan hon av universitetets kansler hade beviljats ”dispens för sitt kön”, kunde hon vid 26 års ålder avlägga studentexamen med allmänvitsordet *cum laude approbatur* under sommaren 1890.¹⁶

---

13. EE till HE 10.2.1883, 20.12.1887, SEA 5.

14. ’Hur var det’, s. 2, SEA 10.

15. ’Hur var det’, s. 2, 4, 6, 8, SEA 10; Ina Rosqvist, ’Karolina Sidonia Eskelin (minnesteckning)’, *Finska Läkaresällskapets Handlingar* 80 (1937:3), s. 195–206.

16. Medicinalstatens tjensteförteckning 7 (1900–1909), Medicinalstyrelsens V arkiv, RA, Helsingfors; Helsingfors universitets studentmatrikel 1900, s. 197.

Till skillnad från Elin gick Robert i ett finskspråkigt läroverk. Det var inte ovanligt att de fennomanska familjerna placerade sina söner i finskspråkiga skolor medan döttrarna fortfarande gick i svenskspråkiga skolor. Orsakerna var dels praktiska, dels ideologiska. Det fanns fler finskspråkiga skolor för pojkar än för flickor. Eftersom pojkbarna förbereddes för ett värv inom offentligheten och uppfattades som de huvudsakliga upprätthållarna av familjens och nationens andliga arv, förväntades de behärska familjens ”officiella” språk. En del svenskspråkiga pojkar upplevde erfarenheterna av en finsk skola som otrevliga, eller t.o.m. traumatiserande, vilket endast stärkte deras ”svenska” identitet.¹⁷ Robert Elmgren anpassade sig emellertid utan problem till Helsingfors finska normallyceum (*Helsingin Suomalainen Normaallilyseo*) och upprätthöll de fennomanska idealen från hemmet. Han avlade studentexamen i maj 1889¹⁸, ett år före sin åtta år äldre syster. Med svenska som hemspråk och finska som skolspråk var den vuxne Robert fullt tvåspråkig, medan Elin som hade gått i svensk skola aldrig tillägnade sig flytande kunskaper i finska.

Då Elin avlade studentexamen år 1889 kunde kvinnor redan skriva in sig vid universitetet på samma sätt som män och de var inte längre tvungna att studera utan att officiellt vara inskrivna så som den blivande första kvinnliga läkaren Rosina Heikel (1842–1929) ännu hade varit tvungen att göra då hon inledde sina studier 1871. Även om kvinnors administrativa status inom universitetet inte avsevärt skilde sig från männens, så gjorde deras sociala position inom det akademiska samfundet det. Varken män eller kvinnor uppfattade ännu en fullständig integrering av kvinnorna i den utpräglad maskulina akademiska miljön som realistisk eller ens önskvärd. Könsskillnaderna markerades på olika sätt och på olika nivåer: kvinnliga studenter blev inte medlemmar i studentavdelningarna, de använde inte studentmössan som sågs som en maskulin huvudbonad och de uppfattades i allmänhet inte heller som

---

17. Till dessa motvilliga fennomaner hörde exempelvis Bertel Gripenberg, se memoarerna *Det var de tiderna* (Helsingfors 1943), s. 37–39, 42. Gripenberg lämnade det finskspråkiga läroverket genast efter att hans fennomanskt sinnade fader hade avlidit. Yrjö Hirn gick i en svenskspråkig skola men tog liksom Gripenberg avstånd från sin fars fennomanska ideologi under sina skol- och studieår (*Irma Rantavaara, Yrjö Hirn I: 1870–1910*, Helsingfors 1977).

18. Helsingfors universitets studentmatrikel 1889, s. 128, http://www.helsinki.fi/keskusarkisto/matrikelit/matrikelit_1865_1885.htm.

delaktiga i det akademiska samfundet på samma sätt som männen. ”Obs! Icke civis, utan studerande, magister etc. eller blott fröken, enligt sed”, instruerades nykomlingar vid ett studentmöte för kvinnor år 1894.¹⁹

Avdelningarna, som studentnationerna kallades under den här tiden, var studenternas viktigaste sammanslutningar. Då de manliga studenterna skrev in sig vid universitetet valde de både fakultet och avdelning. Robert anslöt sig till Västfinska avdelningen, trots att han hade levt hela sitt liv i Helsingfors. Valet avgjordes av familjetraditioner – Sven Elmgren hade varit en synlig figur inom Västfinska avdelningen vid mitten av århundradet – och av språkpolitiska skäl: som fennoman var Robert inte intresserad av Nyländska avdelningen som var den mest svensksinnade av studentavdelningarna. När studentavdelningarna öppnades för kvinnliga studenter 1897 följde Elin de manliga familjemedlemmarnas exempel och anslöt sig till Västfinska avdelningen.²⁰ Hon var emellertid då redan inne på sitt sjunde studieår och studentavdelningen blev aldrig någon betydelsefull social arena för henne. För henne blev i stället den viktigaste gemenskapen de kvinnliga studenternas sammanslutning som hon i sina brev refererade till som KS (förkortning för ”kvinnliga studenter”). Denna sammanslutning hade inte samma officiella position eller samma resurser som avdelningarna hade, men den erbjöd sina medlemmar motsvarande funktioner, även om det skedde i mindre skala: råd och handledning, stöd, möjligheter till social samverkan och skapande av nätverk kombinerat med ett visst mått av social kontroll. Många av de ”kvinnliga” förblev vänner livet igenom. Elin stod i synnerhet de övriga medicinstudenterna nära: Karolina Eskelin, Josefina (Ina) Rosqvist (1865–1942), Ellen Ahlqvist (1870–1920) och Naema Ericsson (1871–1936).²¹

-
19. Protokoll förddt vid. K.S. möte, den 24 okt 1894, Eva Hällströms papper, Släkten Hällströms arkiv 12, RA, Helsingfors.
  20. Förteckning öfver medlemmar 1875–1903, Medicinska fakultetens arkiv I, Ba 3, Helsingfors Universitets centralarkiv (HUC), Helsingfors.
  21. Den mest kända skildringen av gruppen ingår i Alma Söderhjelmns memoarer (Alma Söderhjelm, *Min värld* II, Stockholm 1930, s. 99–200). Till den grupp som hon kallar för ”de gamla kvinnliga” räknade Söderhjelm endast de fem första årskullarna som inledde sina studier 1885–1889. Elin Elmgren faller därmed med liten marginal utanför denna magiska cirkel, även om hon var lika gammal som de flesta och t.o.m. äldre än en del av de andra och även uppfyllde Söderhjelmns andra kriterium, nämligen att hon var en av de ”studentskor, vilka avlade sina skriftliga prov vid gosslycéeer såsom ’privatister’ och kommo till universitet såsom enstaka och isolerade miracula, utan ett föregående kamratskap och utan utsikt att vinna stöd av ett sådant inom högskolan”.

De formella akademiska kraven var de samma för både kvinnor och män, men kvinnor löpte en större risk att stöta på inofficiella hinder och negativa attityder. Också Elin fick sin beskärda del av dessa. Då hon skulle tentera sina privata studier vid universitetet under vintern 1883–1884, ville den nyutsedda professorn i zoologi Johan Axel Palmén (1845–1919) att hennes mor skulle närvara som förklåde. Hilda Elmgren satt därför pliktskyldigt med vid det två timmar långa förhöret och stickade en strumpa.²² Senare höll Palmén på att helt och hållet sätta stopp för Elins fortsatta studier. För att avlägga sin filosofie kandidatexamen skrev hon en avhandling *pro gradu* i entomologi för honom. Ämnet var välbekant för henne och Palméns specialområde, men han underkände hela avhandlingen. Elin skrev en ny avhandling som Palmén också underkände, denna gång med motiveringen att hon hade skrivit den mycket snabbare än studenterna i allmänhet gjorde. Först då han hade underkänt ytterligare en tredje avhandling upplyste Palmén henne om att han inte hade för avsikt att godkänna någon avhandling från henne eftersom hon var bättre lämpad för sjukvård än för medicin (eller vetenskap). Han avslutade sin en timme långa monolog kring ämnet med att tacka Elin för att hon inte hade brustit i gråt.²³ Elin återberättade senare i offentligheten den harmlösa anekdoten om tenteringen men lyfte aldrig öppet fram den senare, betydligt mer allvarliga incidenten. Tvärtom försäkrade hon i sina självbiografiska anteckningar att "såväl kamrater som lärare var oklanderliga. Vägen var ju utstakad och arbetet nöjsamt. Var det någon gång något som skorrade emot, var det alltid mitt eget fel, och jag tänkte som ordaspråket säger: det man icke kan vrida, det skall man lida."²⁴

Palméns bemötande innebar inte slutet på Elins studier eftersom en filosofie kandidatexamen inte längre var den *enda* förutsättningen för att vinna tillträde till Medicinska fakulteten. Sedan 1889 var det även möjligt att avlägga en mindre omfattande s.k. medicinsk-filosofisk examen som gick under benämningen medikofilen och för vilken det inte krävdes någon avhandling *pro gradu*. Oavsett detta krossade

---

(Söderhjelm, *Min värld*, s. 101) Elin gjorde själv inte någon skillnad mellan sig själv och de som hade börjat sina studier tidigare.

22. 'Hur var det', s. 1B-2, SEA 10.

23. EE till Ellen Ahlqvist 22.3.1892, 4.3.1892, 21.12.1892, 12.1.1893, SEA 9; LE till HE 4.3.1892, SEA 5.

24. 'Hur var det', s. 1B-2, SEA 10.

underkännandet av avhandlingen pro gradu Elins drömmar om att bli zoolog (en dröm som hon fram till denna punkt hade närt vid sidan om den mer praktiska planen på att bli läkare), den kostade henne flera terminers arbete och undergrävde hennes akademiska självförtroende. Det var förödmjukande att omtentera en *approbatur* i zoologi då hon redan hade avlagt en *cum laude* i samma ämne flera år tidigare och därtill hade undervisat i ämnet i flera år. ”Approbatur blir en riktig komedi”, skrev hon till Ellen Ahlqvist med blandade känslor av skam och ilska.²⁵ Hon klarade medikofilen i december 1893 men skrev inte in sig vid Medicinska fakulteten förrän i oktober 1894. Hon avlade medicine kandidatexamen i slutet av år 1896.²⁶

De medicinska studiernas innehåll var till största delen fastslaget på förhand och det fanns därför relativt få val för studenterna att göra inom ramen för studierna. De viktigaste valen med tanke på den framtida karriären handlade om att komplettera de praktiska kunskaperna i samband med de kliniska studierna. Det kunde handla om att utföra frivilligt forskningsarbete, s.k. ”specialarbeten”, verka som amanuens vid en eller flera kliniker eller laboratorier, eller vikariera för legitimerade läkare. Kommunalläkarvikariat var lättast att få. En amanuens arbetade vid en välutrustad klinik med ett handplockat patientklientel och expertövervakning medan en kommunalläkare hade större inkomster och arbetade mer självständigt. En medicine kandidat med siktet inställt på en akademisk karriär sökte sig oftare till en position som amanuens, medan en kandidat som hade behov av pengar och/eller såg sin framtid som yrkesutövare på landsbygden valde det senare alternativet. Det var förstås också möjligt att göra båda två. Elin verkade som amanuens vid de pediatrika och oftalmologiska avdelningarna och Robert tjänstgjorde vid Otto Engströms (1853–1919) privata gynekologiska sjukhus. Engström var extra ordinarie professor i gynekologi och hans sjukhus hade ställning som undervisningsklinik. Sjukhuset var både ett ekonomiskt framgångsrikt företag och en välrespekterad forskningsinstitution där utländska läkare ofta gjorde studiebesök.²⁷

---

25. EE till Ellen Ahlqvist 21.12.1892, SEA 9.

26. Medicinalstatens tjänsteförteckning 7 (1900–1909), Bcb:7, Medicinalstyrelsens V arkiv; Förteckning öfver medlemmar 1875–1903, Medicinska fakultetens arkiv I, Ba 3, HUC.

27. Om Otto Engström och hans klinik, se Jaakko Ignatius, ’Lääketietee’, Päiviö Tommila (toim.), *Suomen tieteen historia 3. Luonnontieteet, lääketietee ja tekniset tietee* (Helsinki 2000), s. 504–607, här s. 519; och Arno Forsius, ’Otto Ingemar Engström

Ett år vid Engströms sjukhus övertygade Robert om att han ville specialisera sig på obstetrik och gynekologi.

Robert avlade sin licentiatexamen i maj 1900.²⁸ Följande dag svor han läkareden vid Medicinalstyrelsen och blev legitimerad läkare. För kvinnor var steget från studierna till arbetet som läkare mer komplicerat. Då de första kvinnliga läkarna Eskelin och Rosqvist avlade examen 1896 var den medicinska administrationen inte beredd att låta kvinnor arbeta på samma villkor som män utan ansåg det nödvändigt med en speciell förordning. Det förberedande arbetet med denna förordning blev en utdragen process, och därför måste alla kvinnor som utexaminerades inom medicin ända fram till 1914 hos senaten anhålla om ”dispens för sitt kön” innan de kunde erhålla läkarlegitimation. Elin avlade sin licentiatexamen i december 1900 och mottog sitt dispensbrev i april följande år. Apropå detta kunde hon långt senare konstatera: ”Två gånger har jag således fått dispens från mitt kön så icke borde det mer kunna hindra mig.”²⁹ Därpå följande höst blev hon den femte legitimerade kvinnliga läkaren i Finland.³⁰

På jakt efter en karriär

Åren omedelbart efter examen var fyllda av svåra karriärrelaterade beslut med långsiktig verkan. Alla medicinstudenter hade erhållit samma utbildning och avlagt samma examen, men deras möjlighetshorisonter var ändå inte identiska. Horisonten kunde vidgas med hjälp av personligt kapital med vidhängande regelbunden avkastning eller goda sociala kontakter och praktiska färdigheter som inhämtats under kandidatskedet. Det kvinnliga könet kringskar horisonten avsevärt både *de jure* och *de facto*. Dispensbrevet gav kvinnliga licentiatier rätten ”att söka och samt efter skicklighet och förtjänst vinna befordran till assistentläkartjänster vid allmänna sjukhuset i Helsingfors, kommunalläkaretjänster på landet och sådana läkartjänster i städerna, med vilka endast åliggande att handhava sjukvård är

---

(1853–1919), synnytysten ja naistentautien hoidon kehittäjä Suomessa’, på webbsidan Lääketiedettä, kulttuuria, ihmisiä – kuvauksia historiasta, <http://www.saunalahti.fi/arnoldus/engstrom.html>.

28. Medicinalstatens tjänsteförteckning 7 (1900–1909), Bcb:7, Medicinalstyrelsens V arkiv.

29. ’Hur var det’, s. 12, SEA 10.

30. Rosina Heikel hade avlagt ”de prov som fordras för licentiatexamen” 1878 men erhöll tekniskt sett aldrig någon legitimation.

förenat”.³¹ Det uteslöt alltså kvinnor från de mest prestigefyllda statliga och kommunala tjänsterna. I praktiken hände det ofta att kvinnliga läkare vikarierade för olika läkarbefattningar, men de utsågs sällan till offentliga tjänster permanent. På så sätt blev de en användbar medicinsk reserv i ett land som drogs med en kronisk brist på läkare utan att på allvar konkurrera med männen om professionella eller vetenskapliga maktpositioner. Beslutet om kvinnors rätt att utöva läkaryrket trädde slutligen i kraft 1914, vilket gjorde de medicinska tjänsterna tillgängliga för kvinnor samtidigt som diskriminering av kvinnliga sökande fortsättningsvis tilläts. Lagen om läkararbete från 1925 var den första jämställda lagen i dessa frågor i det avseendet att den inte nämnde läkarens kön över huvud taget.³² De högsta statliga tjänsterna, inklusive professurer, blev tillgängliga för kvinnor 1926.

Robert Elmberg mötte inga formella hinder. Även om alla dörrar i princip stod öppna för honom, blev det emellertid inte lätt för honom att hitta en position inom det professionella fältet. Han hade svårt att å ena sidan balansera sina akademiska ambitioner och professionella intressen med ekonomin och arbetsmarknadens realiteter å den andra sidan. Det ekonomiska trycket ökades av de skulder som han hade ådragit sig under studietiden och av familjeansvar. En månad efter sin examen gifte han sig i maj 1900 med Inez Meurman (1873–1956). Inez hade vuxit upp på Liuksiala gård i Kangasala. Hennes far var kommunalrådet Agathon Meurman (1826–1909), som var en ledande gammalfennomansk politiker och ideologisk ledare, känd för sina konservativa åsikter.³³ Även om Inez bidrog till äktenskapet med en del pengar utgjorde de en traditionell familj: Inez tog (med hjälp av tjänstefolk) hand om barnen och hushållet medan Robert ensam bar ansvaret för familjens försörjning.

Efter sin examen bodde Elin i försäkringsbolaget Pohjolas hus invid Alexandersgatan tillsammans med sin mor Hilda och dennas

31. Citat 'Hur var det', s. 12, SEA 10.

32. Finlands Senats Civilnämnds beslut gällande kvinnornas rätt att utöva läkaryrket i Finland 4.4.1914 (14/1914); Lagen om utövandet av läkaryrket 23.1.1925 (20/1925); Lag från den 23 april 1926 om kvinnornas lämplighet för statliga tjänster 23.4.1926 (112/1926) samt Förordning som innehåller tilläggsstatuter om kvinnans kvalifikation för en statlig tjänst 23.4.1926 (114/1926).

33. Vesa Vares, 'Meurman, Agathon (1826–1909)' (2001), *Kansallisbiografia verkossa*, <http://www.kansallisbiografia.fi/kb/artikkeli/4569/>.

En ung Elin Elmgren. Bild: Maila Mikkolas arkiv, Finska Litteratursällskapet, Litteraturarkivet, Helsingfors.

svärson Hjalmar Appelgren-Kivalo (1853–1937) som var änking. Tillsammans med dem bodde även den senares dotter Linda Appelgren-Kivalo (1894–1989). Hilda Elmgren tog hand om hushållet med hjälp av en husa och fungerade som ett slags surrogatmor för den lilla Linda. Moderns syster Henriette (Etta) von Karm som bodde i närheten var också en viktig person i Elins liv ända fram till mosterns död år 1926. År 1923 flyttade Elin, Hilda och Hjalmar till en mindre bostad vid Högbergsgatan.³⁴ Linda hade då gift sig med prosten Richard Hjelt-Helaseppä (1893–1956). På 1930-talet bodde parets två barn, som då var i skolåldern, under långa perioder hos Elin, Hilda och Hjalmar. Även om Elin aldrig hade någon make eller barn, skulle det alltså vara felaktigt att påstå att hon saknade familj.

Elins första steg på yrkesbanan efter examen var typiska: hon företog en studieresa utomlands (till Köpenhamn och Wien), öppnade en egen mottagning och anslöt sig till Finska Läkaresällskapet (FLS).

34. RE till HE 3.3.1923, SEA 6.

Hon hade varit medlem av det finskspråkiga läkaresällskapet Duodecim sedan hon avlagt sin kandidatexamen. Elin öppnade officiellt sin mottagning i april 1901, men började inte ta emot patienter förrän efter återkomsten från Wien under den därpå följande hösten. Att öppna egen mottagning var en stor investering som ofta tvingade mindre bemedlade nyutexaminerade läkare att låna (ännu mer) kapital. För Elin var detta steg emellertid relativt lätt. Hennes mottagning var belägen i anslutning till hennes hem, som knappast kunde ha varit mer centralt beläget. Hon ägde redan ett mikroskop som var ett av de dyraste medicinska instrumenten. Hon investerade även i elektrisk apparatur som användes för att behandla många olika sjukdomar, framför allt nerv- och muskelåkommor.³⁵ Liksom de flesta andra bland hennes finsksinnade kolleger köpte hon sannolikt sina instrument på Instrumentarium, ett nygrundat företag som tillhandahöll medicinska instrument och sjukhustillbehör. Viktigast av allt för en ny mottagning var emellertid ett patientklientel. Sociala nätverk, kollegiala kontakter och ett ”gott namn” (med andra ord ett välkänt och respekterat namn, gärna med akademiska och medicinska traditioner) var viktiga resurser då det gällde att locka patienter.

Robert och Inez – eller mer familjärt Ille och Ine – tillbringade sin första sommar tillsammans i Kuopio, där Robert sommarvikarierade för läkarna vid det lokala badet, förlossningssjukhuset och det epidemiska sjukhuset.³⁶ På hösten återvände de till Helsingfors där Robert hade fyra professionella stödjepunkter även om ingen av dem var särskilt stark. Den första var Otto Engströms klinik. Engström handledde Robert när han arbetade med sin doktorsavhandling och uppmuntrade honom att hålla föredrag och publicera artiklar.³⁷ Engström var den inflytelserika beskyddare utan vars hjälp en ung läkare inte ens kunde drömma om en karriär inom akademisk medicin. Engström visade genom sitt exempel att det var möjligt att vinna både akademisk och ekonomisk framgång inom den gynekologiska kirurgin, som höll på att utvecklas till en specialitet på modet.³⁸ Oavsett detta var Engström

---

35. EE till HE 12.7.1912, 30.7.1912, SEA 5; RE till EE 27.11.1903, SEA 6.

36. RE & IE till HE 8.7.1900, SEA 6.

37. T.ex. RE till IE 1.7.1902, SEA 2.

38. Den gynekologiska kirurgins historia har diskuterats i Karin Johannisson, *Den mörka kontinenten. Kvinnan, medicinen och fin-de-siècle* (Stockholm 1994), s. 33–36, 121–205 och Ulrika Nilsson, *Det heta könet. Gynekologin i Sverige kring förra sekelskiftet*

inte någon idealisk beskyddare i alla avseenden: i egenskap av extra ordinarie professor var han till skillnad från de ordinarie professorerna inte medlem av universitetets konsistorium och han var inte heller medlem av styrelsen för universitetssjukhuset.

Roberts andra professionella stödjepunkt var Instrumentarium. Företaget grundades 1901 på initiativ av Matti Äyräpää (1852–1928), som var en inflytelserik figur inom Duodecim. Robert var en av de tre män som undertecknade bolagsordningen, och han utsågs till bolagets första verkställande direktör.³⁹ Denna position gav honom inte några stora inkomster.⁴⁰ Hans viktigaste inkomstkälla och tillika hans tredje professionella stödjepunkt var hans privata mottagning. Han skulle ha föredragit att i första hand behandla patienter med obstetriska och gynekologiska besvär, men specialistkonsultationens omfattning växte frustrerande långsamt. För att komplettera sina inkomster började Robert ta emot patienter i Hermanstad två gånger i veckan. Detta var en fattig del av staden och de betalande patienternas antal var därför lågt, vilket fick Robert att sluta med denna mottagning redan senare samma år.⁴¹

I allmänhet är det mycket svårt att hitta information om de inkomster som läkarnas mottagningar genererade, men Elins brev är ovanligt informativa på denna punkt.⁴² Till exempel rapporterade hon i början av 1903 till sin mor att hon hade förtjänat 2 550 mark genom sin mot-

---

(Stockholm 2005). Motsvarande studier för Finland saknas, men att detta specialområde även i Finland gick igenom ett dynamiskt skede framgår av det faktum att den lilla medicinska fakulteten vid Alexanders-Universitetet hade två gynekologiska kliniker: den ”normala” obstetrisk-gynekologiska kliniken vid Helsingfors Allmänna Sjukhus och Engströms ”extra” klinik. Karolina Eskelin var även specialiserad inom gynekologisk kirurgi och grundade sitt eget privata sjukhus.

39. Matti J. Vuorela, *Instrumentarium 1900–1990. Tuontiliikkeestä monialaiseksi, kotimaan-kaupan rinnalla laajamittaista teollisuutta ja vientiä harjoittavaksi yritykseksi* (Helsinki 1991), s. 9–13; Aaro Jalas & Mikko Laakso, *Instrumentarium. Ensimmäinen vuosisatamme, 1900–2000* (Helsinki 2000), s. 16–18.
40. Enligt Ignatius betalade Instrumentarium honom 150 mark i månaden, men i sina brev beklagade Robert sig över att Instrumentarium inte genererade tillräckligt med pengar för att han skulle kunna ta ut någon lön. Ignatius 2012 II, s. 731. RE till EE 6.2.1901, SEA 10.
41. RE till EE 23.3.1901, SEA 10.
42. Detta beror dels på att familjen Elmgren i allmänhet skrev en hel del om pengar i sina familjbrev, dels på det fördelaktiga sammanträffande som innebar att Elins mor ofta var bortrest under den tid av året då Elin deklarerade både för sig själv och för sin mor.

tagning, 700 mark som vikarie för distriktsläkaren för kvinnor och barn och 100 mark för konsultationsbesök i en barnträdgård. Hennes nettotjänster omfattade 3 361 mark och hennes utgifter uppgick till 3 529 mark. ”Således har jag fått lägga till 158 mark”.⁴³ Hon hade med andra ord blivit tvungen att använda en del av sitt kapital, en utväg som i allmänhet undveks in i det sista i familjen Elmgren. Nettotjänsten för året 1905 var emellertid avsevärt bättre: 5 559 mark. Just dessa summor uppgavs nödvändigtvis inte exakt i skattedeklarationen eftersom Elin varnade sin mor för att diskutera dem med familjen Gripenberg med motiveringen att dessa ”stå ju så nära taxeringsherrarna”.⁴⁴ Elins patientregister har inte bevarats, men hennes patienter omfattade av hennes brev att döma i första hand kvinnor ur medelklassen. Många av patienterna var släktingar, familjevänner och grannar som betalade mycket lite eller ingenting alls för konsultationen.

Det var en utmaning för nästan alla unga läkare att skapa en inkomstbringande mottagning i Helsingfors, men Elin mötte också ovanligare problem. En kvinnlig patient förföljde och antastade henne. Sommaren 1903 tog Elin ett hotfullt brev från patienten till polischefen, som enligt vad Elin berättade för sin mor ”sade helt kategoriskt, att ’en sådan människa, som skriver ett sådant brev, skall spärras in.’ Han lovade att skicka en detektiv efter henne, för att observera henne. Så, vi kunna vara lugna”.⁴⁵ Men lättnaden var förhastad. Ett par månader senare publicerade *Uusi Suometar* följande notis: ”Tack till doktor Hagelstam för Er ärlighet då Ni talade sanning då jag blev orätt behandlad och offer för en viss kvinnlig läkare, E.E. Hon plågade mig med hjärtlös råhet, vilket är ett oförlåtligt värv. Tack för att det ännu finns människor som älskar sanningen. Med tacksamhet: Mimmi Grenman.”⁴⁶

43. EE till HE 1.1.1903, SEA 5. Elins årliga inkomst motsvarade i grova drag årslönen för en assistentläkare vid Helsingfors Allmänna Sjukhus (som erhöll ca 2 500 mark plus avgiftsfritt logi och uppvärmning). Assistentläkarens lön ansågs endast med nöd och näppe räcka till för en person och den kompletterades därför ofta med inkomster från en privatmottagning. Styrelsemöten 1.11.1897 § 6, 11.6.1898 § 5, 1.3.1899 § 7, Protokoll från styrelsemöten 1894–1897, Ca:7, och 1898–1899, Ca:8, Helsingfors Allmänna Sjukhusets arkiv, RA, Helsingfors.

44. EE till HE 20.12.1905, SEA 5.

45. EE till HE 22.6.1903, SEA 5.

46. ”Kiitos tohtori Hagelstamille rehelliisyydestänne kun puhuitte totta silloin kun minä vääräyttä kärsin erään naislääkäri E.E:n uhrina, jolloin hän minua sydämettömällä raakuudella räökkäsi, joka on anteeksi antamaton työ. Kiitos että on vielä totuuttakin rakastavia. Kiitollisuudella: Mimmi Grenman.” *Uusi Suometar* 11.12.1903, s. 8.

Med tanke på att det bara fanns tre kvinnliga läkare som utövade yrket i staden, hade den läsande allmänheten inga svårigheter att lista ut vem den hjärtlösa läkaren var.

Robert tog incidenten på allvar och uppmanade sin syster att också göra det. Han insisterade på att hon skulle kräva en offentlig ursäkt, antingen av tidningen eller av kvinnans make. Ifall hon inte fick en sådan borde hon dra kvinnan inför rätta för ärekränkning. En rättsprocess skulle göra det känt att kvinnan var en galning och tvinga hennes make att se till så att hon blev internerad för vård på annan ort.⁴⁷ Roberts reaktion visar att ett gott rykte var en resurs med mycket stor betydelse för en läkare. I detta fall var det inte bara Elins personliga rykte som stod på spel utan alla kvinnliga läkares eftersom en enskild kvinnlig läkares handlingar – och i synnerhet misslyckanden – direkt återspeglades på de kvinnliga läkarna som grupp. Det är mycket sannolikt att Robert även hade sitt eget namn och sitt eget rykte i tankarna.

Familjebrevväxlingen innehåller många hänvisningar till situationer då familjemedlemmar uppmanade Elin att bättre hålla på sin rätt, genom att t.ex. kräva att personer som lånat pengar av henne skulle betala tillbaka lånen, tacka nej till oskäligen krav eller ta bättre betalt för sina tjänster.⁴⁸ Elin var inte den enda bland de kvinnliga läkarna som i synnerhet i början av sin karriär hade problem med att göra sig själv hörd och att utöva professionell auktoritet. Flickor ur medel- och överklassen hade uppfostrats att anpassa sig och behaga andra, att vara andra till lags och att åsidosätta sina egna personliga behov för att finnas till för andra. Av en läkare krävdes en helt annan typ av social interaktion. En läkare förväntades vara självsäker och handla med auktoritet. En del av de tidiga kvinnliga läkarna, såsom Karolina Eskelin, tog upp denna professionella *persona* med lätthet, medan andra, såsom Elin Elmgren, fann det svårare.

Ett ledmotiv i Roberts brev var att diskutera fördelarna och nackdelarna med att bo i Helsingfors jämfört med andra delar av landet. Å ena sidan var han djupt rotad i sin hemstad. De flesta av hans släktingar bodde där, hans hustru föredrog staden och den var dessutom ett epicentrum för allt kulturliv (Robert var en passionerad musikälskare

---

47. RE till EE 14.12.1903, SEA 10.

48. EE till HE 18.12.1902, 28.12.1902, 21.1.1927, SEA 5.

och en begåvad amatörmusiker). En läkare som ville bli en del av den professionella eliten – vilket Robert gjorde – gjorde klokt i att stanna i Helsingfors. Alla professionella och vetenskapliga maktcentrum fanns här: inom Medicinska fakulteten, klinikerna, de medicinska sällskapen, tidskrifterna och Läkarförbundet verkade nästan enbart män som var bosatta i Helsingforstrakten. Huvudstaden var också den enda plats där man på allvar kunde ägna sig åt en akademisk karriär.

Å andra sidan talade de ekonomiska realiteterna inte för att stanna i huvudstaden. Dessa argument blev allt mer påträngande ju längre tiden gick. Det fanns en viss konkurrens om både patienter och tjänster i Helsingfors, och Robert upplevde att han inte klarade av att förtjäna tillräckligt för att erbjuda sin familj vad han uppfattade som ett minimum i fråga om levnadsstandard, för att inte tala om att återbetala sina lån. I egenskap av privatläkare kunde han inte räkna tjänsteår, något som ansågs vara mycket viktigt med tanke på en kommande karriär och pension. Utöver detta var Robert även, p.g.a. att han inte upplevde sig ha råd att tacka nej till de sommarvikariat för läkare med tjänsteställning som erbjöds honom, tvungen att stanna ensam i staden om somrarna utan sin familj (hustrun och barnen tillbringade självklart somrarna på landet). Att tillbringa somrarna ensam i staden var inte bara tråkigt, utan ansågs även i enlighet med den allmänna uppfattning som även Robert delade, vara farligt för hälsan.⁴⁹ Robert upplevde att han hade ett sämre utgångsläge i konkurrensen om tjänster och patienter p.g.a. att han saknade ett privat kapital som kunde hjälpa honom att bygga upp en privatmottagning. Därtill ansåg han också att han hindrades av andra faktorer såsom politiska orsaker. De ledande positionerna vid universitetet och inom staden var fortfarande till stor del i ”svenska” händer, och svenskspråkiga konstitutionella dominerade de medicinska kretsarna i Helsingfors. Under ofärdsåren förbigick FSL och hälsovårdsnämnden ofta gammalfinnar såsom Robert och Elin.⁵⁰

Sommaren 1902 kände sig Robert redo att lämna Helsingfors. Han ansökte om en tjänst som kommunalläkare i Ruovesi och målade upp en idyllisk bild av lantlivet för sin hustru, som dock själv var uppvuxen på landet och därför inte så lätt att övertyga. Det fanns många sökande till tjänsten och Robert oroade sig över utgången. Inez lyckades fiska

---

49. RE till EE 6.2.1901, 23.3.1901, SEA 10; RE till IE 5.7.1902, SEA 2.

50. RE till EE 23.3.1901, SEA 10, EE till HE 24.5.1903, 13.7.1905, SEA 5.

fram en del bakgrundsinformation om ansökningsprocessen genom sina kvinnonätverk: ”På Ruovesi finns två partier som båda agiterar passionerat: Vuorinen är kandidat för några bönder och Aminoff och Vikingarna står bakom dem eftersom de fruktar att Elmgrens hustru tillhör Yrjö Koskinens parti!! De övriga, däribland Porlammiborna, och alla prästerna (och övriga bönder) agiterar ihärdigt för Elmgren. Valet görs den 22.”⁵¹ I ansökningsprocessen fanns drag som var typiska både för Roberts karriär och för tiden i allmänhet. Han sökte vanligen endast tjänster för vilka han var den enda eller åtminstone den starkaste kandidaten, och han lade ner mycket tid och ansträngningar på att lobba och ta reda på vilka hans konkurrenter var. Ofta påverkade personliga kontakter och språkpolitik resultatet, något som även skedde i Ruovesi.

Den här gången hade Robert framgång: han utsågs till kommunalläkare i oktober 1902. Ur en läkares synvinkel var Ruovesi en fördelaktig ort: kommunen var relativt välmående och det fanns många betalande patienter. Detta var viktigt eftersom de avgifter som läkaren erhöll direkt av sina patienter ofta utgjorde en större andel av hans inkomster än den lön som kommunen betalade (lönen var för sin del subsidiär av staten). Roberts månadslön i Ruovesi var 250 mark, medan patientavgifterna uppgick till 250–600 mark i månaden. I november 1903 uppgick avgifterna exempelvis till 269 mark och i februari 1904 till 525 mark.⁵² En annan fördel med Ruovesi var att det fanns ett kommunalt sjukhus, vilket innebar att det även fanns möjligheter till operationer och därmed ökade inkomster. Liksom många andra unga läkare var Robert nöjd med att kunna operera självständigt. ”Sjukhuset är mitt förlusteställe”, skrev han till sin mor 1903.⁵³ Den lokala apotekaren agerade anestetiker och Inez assisterade ibland vid operationerna som så många andra läkarhustrur.⁵⁴

51. ”Ruovedellä on kaksi parttiaa jotka molemmat kiihkeästi agiteeraavat: Vuorinen on muutamien talonpoikien kandidaatti ja heihin on Aminoff Viikinkien kanssa yhtynyt syystä että pelkäävät Elmgrenin rouvan kuuluvan Yrjö Koskisen puolueeseen!! Toiset, niiden joukossa Porlammilaiset, kaikki papit (ja muut talonpojat) agiteeraavat kauheasti Elmgreniä. 22 p. on vaali.” IE till RE 19.8.1902, SEA 1; RE till IE 8.6.1902, 13.8.1902, SEA 2.

52. RE till HE 2.12.1903, 13.5.1904; RE till HE & EE 2.3.1904, SEA 6.

53. RE till HE 2.12.1903, SEA 6. Det kommunala sjukhuset i Ruovesi hade grundats 1886 och var det äldsta av sitt slag i Finland.

54. RE till HE 12.8.1903, SEA 6; RE till EE 11.6.1903, SEA 10.

Det förefaller som om Elin endast vid ett tillfälle på allvar övervägde att lämna Helsingfors. Under våren 1903 fick hon via Alexandra Gripenberg (1857–1913), som var en nära familjevän, höra att Tammerfors Kvinnoförbund letade efter en kvinnlig läkare som kunde ta över Karolina Eskelins mottagning då denna planerade att lämna staden. Elin konstaterade att om hon bara hade haft sig själv att tänka på skulle hon ha tagit chansen eftersom hon hade för få patienter och för små inkomster i Helsingfors, men: ”[n]aturligtvis blir jag här i Helsingfors för mammas skull, men också endast för mammas skull”.⁵⁵ Även om Elin alltså inte hade ”en egen familj” så påverkades alltså även hennes beslut av andras behov och familjemedlemmarnas önskan.

Liksom många privatläkare vikarierade även Elin då och då för tjänsteläkare. Sommaren 1903 ersatte hon kommunalläkaren i S:t André i Karelen.⁵⁶ Det dominerande temat i breven från S:t André var umgängeslivet bland de lokala ståndspersonerna samt antalet patienter och inkomster. T.ex. kunde hon i juli rapportera att hon under en vecka hade haft 47 patienter, vilket uppenbarligen var ett normalt antal eftersom hon inte kommenterade saken ytterligare.⁵⁷ Ibland mötte hon könsfördomar. Den lokala storbonden Hikipää ”tog mycket reserverat emot en kvinlig läkare” och betvivlade att Elin över huvud taget hade tjänstgjort vid klinikerna. Provisorn på det lokala apoteket blev så irriterad av misstankarna att han publicerade följande notis i tidningen *Wiipuri*:

Kvinna som läkare på landsbygden. / Kommunalläkare i S:t André, dr W. Dahlberg, har rest utomlands för 6 veckor och under denna tid verkar doktor, fr. Elin Elmgrén som hans vikarie. Gubbarna tycker nu att det är konstigt med en kvinnlig läkare och frågar sig huruvida hon är en riktig doktor. För att skingra denna missuppfattning vill vi nu be att få påpeka att fr. Elmgrén nog har tagit examen vid Helsingfors universitet, liksom även andra ’doktorer’ och har redan verkat som läkare i Helsingfors i ett par års tid.⁵⁸

55. EE till HE 24.5.1903, SEA 5.

56. HE till EE 2.7.1893, SEA 10.

57. EE till Henriette von Karm 15.7.1903, 28.7.1903, SEA 3; EE till HE 3.8.1903, 4.8.1903, SEA 5; HE till EE 2.7.1893, SEA 10.

58. ”Nainen lääkärinä maaseudulla. / Antrean kunnanlääkäri, toht. W. Dahlberg on matkustanut 6 viikoksi ulkomaille ja mainitulla ajalla toimii hänen sijaisenaan tohtori, nti Elin Elmgrén. Ukkokset kuuluvat oudoksuvan naislääkäriä ja arvelevan, että mahtaako hän olla oikea tohtori. Sellaisen epäuskon haihduttamiseksi pyydämme vaan huomauttaa että kyllä nti Elmgrén on tutkinnon suorittanut Helsingin yliopistossa, kuten muutkin ’tohtorit’ ja on jo Helsingissä parin vuoden ajan lääkärin tointa hoitanut.” *Wiipuri* 18.7.1903:2; EE till HE 20.7.1903, SEA 5.

I Helsingfors vikarierade Elin distriktsläkaren för kvinnor och barn varje sommar mellan 1904 och 1911, vanligtvis för ungefär en månad åt gången. Tjänsten hade ursprungligen inrättats 1883 för Rosina Heikel, och den var unik genom att den uttryckligen var avsedd för en kvinnlig läkare och för behandlingen av kvinnor och barn. År 1901 efterträddes Heikel av Naema Ericsson som under två timmar dagligen på tjänstens vägnar tog emot medellösa kvinnor och barn i Sörnäs.⁵⁹ Elin uppskattade inte detta arbete. Det tvingade henne att stanna kvar i staden under årets varmaste tid medan den övriga familjen njöt av sommaren på familjevillan i skärgården. Sörnäs låg långt borta från hemmet, patienterna luktade illa och arbetet var inte särskilt inkomstbringande.⁶⁰ Därtill hade Elin även liksom många andra kvinnliga läkare hand om olika uppgifter i anknytning till vården av kvinnor och barn vilka erbjöds dem av olika organisationer och till en ökande andel av kommunerna.⁶¹

Under tiden höll Robert på att bli otålig i Ruovesi. Han disputerade i mars 1903⁶² och började i all tysthet att se sig om efter anställning på en annan ort under den därpå följande vintern. Han var medveten om att varken ortsborna i Ruovesi som hade understött hans tillsätande, eller hans inflytelserika svärfar skulle uppskatta att han lämnade Ruovesi så snart. För sin mor förklarade han att han ville lämna Ruovesi för att han behövde en bättre inkomst och ville skapa sig ett namn som specialist, samt för att kunna ägna sig åt forskning.⁶³ Det bästa alternativet skulle ”naturligtvis” vara Helsingfors och det näst bästa alternativet ”södra Finland i största allmänhet”⁶⁴. Han beräknade att familjen kunde klara sig i huvudstaden åtminstone för någon tid

59. 'Lääkäreitä', *Uusi Suometar* 10.10.1903: 2.

60. EE till HE 30.6.1909, SEA 5; EE till Henriette von Karm 20.7.1904, 22.7.1904, EE till Eva Ingman 20.2.1911, SEA 3.

61. Elin undervisade i hälsokunskap i folkskolorna i Helsingfors, i Frökens Rothmans barnträdgårdsläroavdelning (1893–1902, 1918–1926) och i Nya svenska flickskolan (1908–1917) samt besökte i egenskap av läkare Vuorelas uppfostringsanstalt för flickor med dåligt uppförande i Vichtis (1902–1906), organisationen Vita bandets härbärke (1905–1913) och Frälsningsarméns Väinölähem (1913–1917). EE till HE 16.4.1906, 28.4.1906, SEA 3; Medicinalstatens tjänsteförteckning 7 (1900–1909), Medicinalstyrelsens V arkiv; Jaakko Ignatius, *Suomalainen Lääkäriseura* I, s. 129. En tillfällig inkomst-källa, som inte syns i tjänsteförteckningen, var livsförsäkringsundersökningarna.

62. Robert Elmgren, *Ueber operative Befestigung der Wandermiere* (Berlin 1903).

63. RE till HE 18.5.1904, SEA 6; RE till EE 11.6.1903, 10.5.1904, 22.5.1904, SEA 10.

64. RE till HE & EE 2.3.1904, SEA 6.

med en inkomst på 2 000–3 000 mark, som han kunde förtjäna som praktiserande specialist,⁶⁵ men i det långa loppet skulle det vara nödvändigt att skaffa sig en offentlig tjänst. Roberts första omgång med ansökningar i och omkring Helsingfors rön­te inte någon framgång. Sommaren 1904 sökte han tjänsten som läkare vid Tammerfors stads förlossningssjukhus. Han förmodade att det skulle vara svårt för någon att överträffa de meriter han hade inom obstetrik och gynekologi och att han även skulle kunna dra nytta av de nära kontakter han hade med Kvinnoförbundet i Helsingfors. Men å andra sidan: ”Alla T:fors läkare är svåra kagaler och således ej mig bevågda.”⁶⁶ Då tjänsten gick till en annan sökande fick Robert även höra att han hade förbigåtts p.g.a. sina egna och Inez politiska ståndpunkter. Vid detta tillfälle hade han redan lämnat Ruovesi och flyttat med hustru och barn till Tammerfors där han hade öppnat en privat obstetrisk och gynekologisk mottagning.⁶⁷

Endast en månad senare arbetade Robert Elmgren som överläkare vid militärsjukhuset i Fredrikshamn. Sjukhuset tillhörde knappast frontlinjerna inom klinisk medicin, men det var en brännande plats i politisk bemärkelse. Det hade grundats med anledning av det rysk-japanska kriget och behandlade endast ryska soldater. Robert hade blivit erbjuden tjänsten av den kontroversielle Ferdinand von Wahlberg (1847–1920), som de ryska myndigheterna hade utsett till chef för Medicinalstyrelsen efter att hans föregångare hade avgått av politiska orsaker.⁶⁸ Wahlberg representerade undfallenhetsfalangen och betraktades av många finska läkare som en rysk lakej. Han avgick från sin post efter storstrejken i februari 1906 och Robert lämnade Fredrikshamn vid ungefär samma tid. Sjukhuset stängdes i början av maj.⁶⁹ Härefter blev Robert sjukhusläkare vid det kommunala sjukhuset i Joensuu, där han arbetade 1906–1907. Åren i Joensuu sammanfaller med den enda period då Robert var politiskt aktiv. Han ledde den lokala avdelningen av det gammalfinska partiet tills han blev grundligt besviken på vulgariteten och aggressiviteten i partiets valkampanj inför det första lantdagsvalet.⁷⁰

65. RE till HE 24.2.1904, SEA 6; RE till EE 12.3.1904, SEA 10.

66. RE till EE 10.5.1904, 22.5.1904, SEA 10.

67. RE till EE 12.3.1904, 4.3.1904, 26.5.1904, 22.6.1904, SEA 10; RE till HE 31.5.1904, 18.5.1904, RE till HE & EE 21.9.1904, SEA 6.

68. Tiitta, *Collegium medicum*, s. 64–67.

69. *Koitar* 3.5.1906, s. 2. Om Wahlberg, se Tiitta, *Collegium medicum*, s. 68–70.

70. RE till HE 26.9.1906, SEA 6.

Business as usual

Syskonen Elmgrens karriärer kom in i ett stabilare skede efter 1907. Ingendera slutade på den plats inom det medicinska fältet som de ursprungligen hade tänkt sig. Elin blev tvungen att ge upp sin dröm om en karriär inom zoologin och därefter sina förhoppningar om att specialisera sig inom oftalmologi eller pediatrik. Roberts akademiska karriär sträckte sig inte längre än till doktorsgraden. Hans andra målsättning var att skapa sig ett namn som specialist inom obstetrik och gynekologi, men han lyckades varken upprätta någon lukrativ specialistmottagning eller få en sjukhustjänst inom detta område.

Aningen överraskande var det tuberkulosvården som blev Roberts viktigaste verksamhetsfält. Han tog emot en plats som överläkare vid Takaharju tuberkulossanatorium i Punkaharju i maj 1907. Sanatoriet hade grundats 1903 på initiativ av läkaresällskapet Duodecim med Roberts gamla vän Matti Äyräpää som *primus motor* (FLS öppnade ett sanatorium i Nummela samma år).⁷¹ Äyräpää hade som vana att personligen rekrytera läkare till Takaharju bland sina finsksinnade kolleger⁷² och det är mycket sannolikt att detta var orsaken till att även Robert kom att hamna där. Han uppfattade antagligen beslutet att acceptera tjänsten vid det avlägset belägna Takaharju som en uppoffring till förmån för finsheten och tuberkulosbekämpningen snarare än ett strategiskt karriärdrag. De tidigaste tuberkulossanatorierna med sina mycket begränsade diagnostiserings- och behandlingsmetoder samt små möjligheter till forskning var föga lämpade för personer med akademiska ambitioner. Till fördelarna med arbetet i Takaharju hörde emellertid överläkarens lön och position samt den natursköna miljön som lämpade sig väl som omgivning för en växande familj. Det fanns nu tre barn i familjen: Tuomi (född 1903), Sven-Ille (född 1905) och Eva (född 1909).⁷³

Roberts namn har gått till den finska medicinhistorien då han som den första i landet genomförde en konstgjord pneumothorax vid

71. En ingående beskrivning av Takaharjus grundläggning och tidigaste skeden återfinns i Ignatius, *Lääkäriseura Duodecim* I, s. 168–193.

72. Suoma Loimaranta-Airila, 'Pari muistelmaa Takaharjun parantolasta 1911–1914', s. 1; Material från avslutningsfesten för Takaharju sanatorium, 1.8.1964, E Tuberkuloosi-parantolat, Helsingfors universitetsmuseum, Helsingfors; Selma Lilius till Amy Taube 3.6.1905, Selma Rainios arkiv 2, Finska Missionsällskapets arkiv, RA.

73. RE till IE 10.4.1907, SEA 2; RE till EE 2.7.1907, SEA 10.

Takaharju 1908. Metoden i sig var inte ny: principen hade presenterats 1882 och proceduren hade testats för första gången av italieneren Carlo Forlanini (1847–1918) år 1892. Pneumothorax innebar att luft (ursprungligen kväve) injicerades i lungsäcken för att få lungan att kollapsa vilket – enligt det dåtida sättet att resonera – skulle tillåta de skador som tuberkulosen förorsakat att läkas. Från 1920-talet till 1950-talet var artificiell pneumothorax en vanlig behandlingsmetod för lungtuberkulos. Läkarsällskapet Duodecim som höll på att utvecklas till en allvarlig konkurrent till FLS, uppmärksammade Elmgrens prestation genom att inbjuda honom att föreläsa om behandlingsmetoden i samband med sällskapets årsmöte 1908. Så nyligen som år 2012 hänvisade en historik över Duodecim fortfarande till genomförandet av det första artificiella pneumothorax-ingreppet som ett bevis på den höga kvaliteten på vården vid Takaharju.⁷⁴

År 1911 kände sig Robert emellertid redo att lämna Takaharju: ”Jag tycker jag lärt mig ungefär nog detta här och i längden är detta arbete litet enformigt.”⁷⁵ I slutet av året var familjen tillbaka i Helsingfors där Robert drev en privatmottagning fram till 1920. Han innehade även några offentliga tjänster, bland dessa tjänsten som överläkare vid det tillfälliga militärsjukhuset i Fredrikshamn (1914–1915) och som medicinalråd vid Medicinalstyrelsen (1915–1917). Det finns inga särskilda anteckningar i Roberts tjänsteförteckning från tiden för inbördeskriget. Under sommaren 1918 arbetade han som läkare vid Heinola bad. Det faktum att en 46-årig doktor i medicin accepterade ett så anspråkslöst vikariat ger en ganska tydlig antydning om att hans karriär hade stagnerat. Under sin tid i Heinola oroade sig Robert för Medicinalstyrelsens planer på att införa ett lagfäst påbud som skulle göra läkare som var under 60 år tvungna att ta emot arbete där Medicinalstyrelsen anvisade dem en arbetsplats: ”ty då kan jag veta, että [att] jag ej får de bästa platserna utan kommanderas just dit, dit ingen annan vill fara. Så har det alltid varit.”⁷⁶

Medan Robert kämpade för att avancera karriärmässigt fortsatte Elin att driva sin lilla allmänmottagning i Helsingfors. De yttre förhål-

74. Robert Elmgren, 'Keuhkotaudin hoitamisesta keinotekoisien pneumotoraksin avulla', *Duodecim* 25 (1909:1), s. 14; Ignatius, *Suomalainen lääkäriseura Duodecim* I, s. 188.

75. RE till HE 2.8.1911, SEA 6.

76. RE till EE & HE 10.7.1918, SEA 10.

landena i hennes liv och i utövandet av yrket förändrades inte mycket efter sekelskiftet, med undantag för att uppdragen utanför det egentliga yrket och vikariatet med tiden blev färre. Elin korresponderade under flera årtionden med sin svenska kollega Hanna Christer-Nilsson, som hon hade lärt känna då den senare gjorde ett studiebesök på Engströms klinik vid sekelskiftet. Christer-Nilssons brev till Elin ger en jämförande inblick i vardagen för kvinnliga läkare i de två länderna. Generellt fanns det fler likheter än olikheter. De utövade båda två sitt yrke genom en privatmottagning. I Sverige var den offentliga sjukvården t.o.m. ännu mer sluten för kvinnor än i Finland där undantag kunde göras vid behov.⁷⁷ Till skillnad från Elin arbetade Christer-Nilsson till en betydande del med obstetrik och gynekologi. Båda kvinnorna levde med sin mor i en stor hyreslägenhet i centrum av staden (Christer-Nilsson bodde i Helsingborg) och tog emot patienter i anslutning till hemmet. Båda undervisade utan någon större entusiasm i hälsolära för skolflickor och gjorde läkarbesök till olika institutioner för barnvård. De diskuterade sina mottagningar liksom två bönder diskuterar sin skörd. Ibland fanns det färre patienter och ibland fler, men sällan var patienterna så många som de skulle ha önskat sig.

Roberts vandringsår avslutades 1920 då han utsågs till överläkare vid Halila tuberkulossanatorium i Nykyrko i Karelen. Halila var det äldsta sanatoriet i det förkrigstida Finland. Inrättningen hade grundats 1889 men hade varit i rysk ägo fram till freden i Dorpat 1920 då den kom att tillhöra finska staten. I början av 1920-talet var Halila det största sanatoriet i Finland även om skillnaden i förhållande till Takaharju och Nummela var liten. År 1920 fanns det ca hundra bäddplatser i Halila, sju år senare var bäddplatserna 270 och slutligen så många som 320. Halila var ett folksanatorium: där behandlades i första hand mindre bemedlade patienter på offentlig bekostnad. Ett särdrag för Halila var att en del av platserna hade reserverats för ryska patienter i samband med det avtal som överfört sanatoriet i finsk ägo.⁷⁸ I praktiken var det ytterst få ryska patienter som fick lov att ta sig över gränsen från Sovjetunionen till Finland, men oavsett detta var det enligt Robert

---

77. Marja Engman, *Det främmande ögat. Alma Söderhjelm i vetenskapen och offentligheten* (Helsingfors 1996), s. 19.

78. Om Halilas historia, se Ignatius, *Suomalainen lääkäri-seura Duodecim I*, s. 173 och Tiitta, *Collegium medicum*, s. 158–160.

Robert Elmgren framför överläkarens tjänstebostad vid Halila sanatorium. Bilden är tagen i början av 1930-talet. Bild: Karjalan Liitto-samlingen, Historiska bildarkivet, Museiverket, Helsingfors.

många svensksinnade läkare som betraktade Halila som ”fullständigt fördärfvad” p.g.a. den finsksinnade överläkaren och de sporadiska ryska patienterna.⁷⁹

I egenskap av överläkare vid landets största sanatorium kunde Robert leva på det storslagna sätt som han föredrog. Överläkarens tjänstevilla hade ursprungligen byggts för chefen för det Kejsarliga sanatoriet i Halila och var ”orimligt stort”; som ett riktigt ”palats” (se ovan). Där fanns mer än tjugo rum och en imponerande sal som hade renoverats och utrustats med en ny flygel.⁸⁰ Huset omgavs av en stor trädgård, och trädgårdsodling blev på så vis en viktig fritidssysselsättning för Robert vid sidan av musiken. Tjänsteförmånerna omfattade även rätten att använda sanatoriets automobil. Familjen avlönade två personer för upppassningen och en *mademoiselle* med uppgift att tala franska med barnen. Då barnen fortsatte sin skolgång i läroverk i Helsingfors hyr-

79. RE till HE 22.7.1923, SEA 6.

80. RE till HE 2.10.1920, 23.3.1923, SEA 6.

des för deras räkning en bostad. Dessutom införskaffades ytterligare ett piano. Familjen ägde även en sommarvilla i Esbo skärgård. Oavsett allt detta oroade sig den Robert som framträder i familjekorrespondensen ständigt över pengar. Hans ekonomiska bekymmer ökades till en början av hans ansträngningar att betala tillbaka sina lån (en målsättning som inte uppnåddes förrän 1926), därefter av kostnaderna för barnens utbildning och slutligen av den annalkande pensioneringen.

Inom den sociala, politiska och professionella eliten i Finland under mellankrigstiden höll de ”finska” kretsarna på att snabbt vinna terräng i förhållande till de ”svenska”. I något skede upptäckte även Robert att han numera kunde räkna sig till majoriteten snarare än minoriteten. Men det var inte lätt för honom att helt och hållet identifiera sig med den nya finstalande eliten som även omfattade många individer med en anspråkslösare social bakgrund och en lägre utbildningsnivå. ”Nog är det otroligt, hvad man kan få upplefva”, skrev han förargat under 1930-talet: det högsta politiska ledarskapet omfattade obildade personer och den finska litteraturen fördes vidare av ”förestadsbarn och backstugasittare”.⁸¹ På mellankrigstidens politiska fält stod Robert, liksom den stora majoriteten av läkarna i allmänhet, stadigt förankrad på den politiska högerflanken. Han sympatiserade med Lapporörelsen och med Mussolinis regim. ”Vi lefva värkligen i en intressant tid”, anmärkte han då han hade fått höra talas om *Anschluss*.⁸²

Elins brev innehåller inte lika mycket kritik i kulturella och politiska frågor även om man kanske kunde ha förväntat sig att hon som det mer ”svenska” av syskonen Elmgren skulle ha kunnat uppleva en starkare känsla av främlingskap i det mellankrigstida samhället. Men så var hon också mer optimistisk och mindre benägen att oroa sig eller beklaga sig än sin bror. I familjekorrespondensen nämns ofta Elins outtömliga energi och hennes många intressen och fritidssysselsättningar. Hon närvarade vid de medicinska sällskapens möten och deltog även i flera andra sammanslutningar såsom Entomologiska sällskapet, Aurora-sällskapet och Societas pro fauna et flora fennica.⁸³ Hon tyckte om att resa och gjorde det helst utrustad med sitt insektnät.⁸⁴ Hon studerade

---

81. RE till EE 14.11.1937, RE till EE 8.7.1938, SEA 10.

82. RE till EE 9.1.1937, 12.3.1938, SEA 10.

83. EE till HE 22.1.1926, SEA 5.

84. EE till Eva Ingman 20.8.1910, 15.9.1929, SEA 3; EE till HE 5.10.1930, SEA 5.

även flera språk (polska, italienska och esperanto), samlade frimärken och ägnade sig åt porslinsmålning.⁸⁵ Musiken var det enda hon förefaller att ha överlåtit till sin mor och bror.

Dalande karriärer

Under den första halvan av 1900-talet var finska läkare övertygade om att deras arbete var exceptionellt betungande och ofta ledde till insjuknande och en förtida död. Då kvinnorna vann tillträde till den medicinska professionen ifrågasattes ofta deras förmåga att klara av de påfrestningar som studierna och det medicinska arbetet innebar (även om detta ändå inte skedde så ofta som i Tyskland eller Storbritannien). Det var kanske av den här orsaken som de tidiga kvinnliga läkarna grep varje tillfälle att framhäva sin goda hälsa och sin arbetsförmåga. Av de båda syskonen Elmgren var det Roberts karriär som visade sig lida mer allvarliga konsekvenser av dålig hälsa. År 1930 drabbades han av flera blodproppar och togs in på länssjukhuset i Viborg. Efter några månader av sängbundenhet återvände han till sin tjänst på Halila. Han klarade endast med nöd och näppe av att gå över gårdsplanen från tjänstebostaden till sanatoriet och kunde inte gå upp för trapporna till avdelningarna på andra våningen. Han avstod från konsultationsbesök vid andra sanatorier.⁸⁶ Roberts sjukdom sammanföll med tiden för den stora ekonomiska depressionen och dessa samverkade på ett sätt som begränsade Roberts och Inez livsföring avsevärt. Såväl de stora sammankomsterna och middagsbjudningarna som resorna till utlandet upphörde, och barnens besök utgjorde härefter de sociala höjdpunkterna i deras tillvaro.

I mitten av 1930-talet började Robert och Inez planera för sitt liv efter Roberts pensionering. Det var en självklarhet att de skulle återvända till Helsingfors. Problemet var emellertid än en gång pengarna. Enligt deras dotter Tuomi krävdes det en månatlig inkomst på minst 5 000 mk för att upprätthålla en anständig levnadsstandard i huvudstaden. Robert, som beräknade att hans inkomster endast skulle uppgå

---

85. EE till RE 26.2.1936, SEA 1; EE till HE 16.6.1933, SEA 5.

86. RE till HE 6.9.1931, SEA 6; Hjalmar Appelgren-Kivalo till EE 30.9.1931, SEA 9; Hanna Christer-Nilsson till EE påsken 1931, SEA 9; RE till EE 6.3.1937; RE till EE 22.5.1937, 23.10.1937, 8.1.1938, SEA 10; IE till Severi Savonen 21.5.1931, Finska föreningen mot tuberkulos, styrelsens mötesprotokoll 29.5.1931, bilaga 6; 13.1.1932 § 7, Arkiv för Finska föreningen mot tuberkulos, Finnish Lung Health Association (FILHA), Helsingfors.

till ca 4 000 mark, var oroad. Elin och Roberts andra dotter Eva försökte lugna honom och han konstaterade slutligen: ”Det finnes ju tusenden som ej ha mer än 4.000 i månaden och hafva anständigt ändå.”⁸⁷ Av ekonomiska orsaker ville Robert behålla sin tjänst så länge som möjligt, men ministeriet tvingade honom att avgå vid fyllda 68 år, vilket var den officiella pensionsåldern. Han stannade vid Halila tills hans efterträdare anlände hösten 1939.⁸⁸ Det blev en lättnad för honom då han fick veta att han hade beviljats en statlig pension om 4 000 mk i månaden. ”Vidare fett blir det inte för oss, men jag hoppas vi reda oss.”⁸⁹ Men Inez och Robert hann aldrig uppleva några stillsamma pensionsdagar i Helsingfors. Vinterkriget bröt ut några månader efter att Robert hade lämnat Halila. Han avled 1942 och Inez 1956.

Elins karriär hade ingen tydlig slutpunkt. Hennes mottagning påverkades svårt av den stora depressionen och återhämtade sig aldrig helt från dessa motgångar. År 1931 hade hon ibland bara två patienter i veckan. ”Man blir ur leken, och de nya ta’ vid”, kommenterade Hanna Christer-Nilsson som också övervägde att stänga sin mottagning.⁹⁰ Då det kom patienter fick hon lust att fortsätta, men konstaterade: ”En annan dag sitter jag på mottagningstimmarne och bara tittar efter patienter, och då är jag ju hågad att ge allt på båten.”⁹¹ Christer-Nilsson lade ner sin praktik under våren 1933. Hon ville inte skapa ett nytt hushåll genom att köpa eller hyra en bostad och anställa hembiträde så hon flyttade i stället in med en släkting.⁹² Att leva helt ensam uppfattades inte som ett lockande eller ens realistiskt alternativ. Elins familj höll dessutom på att bli allt mindre. Hennes mor avled 1935 och Hjalmar 1937. Familjens gamla trotjänarinna Severina lämnade hushållet 1937. Elin levde nu för första gången i sitt liv utan andra vuxna omkring sig, men hon förnekade att hon *led* av ensamheten. Då en bekant beklagade att hon var så ensam, avfärdade Elin kommentaren: ”Det är just det som är roligt”.⁹³

---

87. RE till EE 5.3.1938, 22.10.1938, 23.1.1938, 5.3.1938, SEA 10.

88. RE till EE 31.12.1939, 26.8.1939, SEA 10.

89. RE till EE 21.1.1939, SEA 10.

90. Christer-Nilsson till EE 20.2.1931, SEA 9.

91. Christer-Nilsson till EE 21.3.1932, SEA 9.

92. Christer-Nilsson till EE 25.3.1933, SEA 9.

93. EE till RE 18.5.1938, SEA 1.

Elin var ovillig till att ge upp arbetet helt och hållet. I slutet av 1930-talet började Christer-Nilsson sända henne små varningar formulerade som komplimanger: ”Du är då sannerligen energisk som ännu håller på med praktik! Jag tycker man skulle känna sig å osäker med så där lite patienter.”⁹⁴ Och: ”Ja nog bli vi gamla och behöva lämna praktiken! Jag har då inte ångrat mig – även om jag ju plågas av att vara en så onyttig varelse. Men tröst är att som praktiserande skulle man kunnat vara positivt skadande – inte bara onyttig.”⁹⁵ Christer-Nilssons kommentar anspelar på ett verkligt och vanligt problem. För att kunna upprätthålla sin kompetens och sina kunskaper – och därigenom patientsäkerheten – måste en läkare ha ett visst antal patienter och kanske även investera i nya instrument och annan utrustning. Under 1930-talet blev Elin allt mer intresserad av vitaminer som var en medicinsk nyhet. Hennes hälsorelaterade råd till vänner och bekanta, samt förmodligen även till patienterna, handlade nu ofta om vitaminer.⁹⁶ Vitaminerna var ofarliga för patienterna och krävde inte några stora investeringar av läkaren.

En privatläkare kunde inte räkna med någon pension, men orsakerna till att Elin ville fortsätta arbeta var antagligen inte ekonomiska eftersom hon vid det här laget var tämligen välbärgad.⁹⁷ I början av 1939 kallade Robert redan Elin för ”pensionär” även om han ännu försiktigt placerade ordet inom citattecken.⁹⁸ Mitt källmaterial innehåller inga upplysningar om när Elin slutgiltigt stängde sin mottagning, men i mars 1946, vid 82 års ålder, kunde hon ännu försäkra sina åhörare om att det medicinska arbete som hon hade inlett vid sekelskiftet ”fortsätter ännu på det 45te året”⁹⁹.

Några avslutande anmärkningar om möjligheter och val

Jag avslutar med en kort diskussion om vilka faktorer som påverkade syskonen Elmgrens möjligheter och val. Till dessa faktorer hör familjebakgrund, föräldrarnas inflytande, olika ideologiska och övriga motiveringsfaktorer samt förebilder, lagstiftning, familjeansvar och ekono-

94. Christer-Nilsson till EE 11.8.1938, SEA 9.

95. Christer-Nilsson till EE 3.8.1939, SEA 9; RE till EE 16.1.1938, SEA 10.

96. RE till EE 22.10.1938, SEA 10; EE till RE 15.10.1938, 9.11.1938, SEA 1.

97. RE till EE 12.11.1938, SEA 10.

98. RE till EE 21.1.1939, SEA 10.

99. 'Hur var det', s. 14, SEA 10.

miska faktorer, språk och politik. Alla dessa faktorer hängde dessutom ihop med könstillhörigheten.

Familjen Elmgren hörde till den utbildade medelklassen, bodde i Helsingfors och hade akademiska traditioner och kontakter samt ett visst mått av ekonomiskt välstånd. Detta var faktorer som innebar att universitetsstudier låg nära till hands och som även underlättade steget från skola till universitet. Beslutet att ställa in siktet på en studentexamen hade emellertid olika betydelse och följder för pojkar och flickor. För den enda sonen i en bildad familj var det ett förväntat, kanske till och med nödvändigt steg. För en flicka var det allt annat än en självklarhet. För en flicka var äktenskapet med en man av samma eller högre social bakgrund den säkraste vägen till en social position och godkännande. En kvinnlig student, för att inte tala om en kvinna med examen, var fortfarande någonting mycket ovanligt. De sociala konsekvenserna av akademiska studier var svåra att förutse: en kvinnlig student kunde beundras och bli föremål för omgivningens intresse, men hon kunde även bli föremål för förundran, löje eller regelrätt hotfullhet. Beslutet att ge sig in på akademiska studier var även mer avgörande för flickor än pojkar eftersom en akademisk karriär och äktenskap fortfarande uppfattades som omöjliga att kombinera för en kvinna.

Elins val var oväntat och väcker därför frågor om vad som motiverade ett sådant beslut. I internationella sammanhang härstammade de första kvinnliga läkarna ofta från familjer med ett stråk av religiös eller politisk radikalism. Även om det vore överdrivet att tala om radikalism i samband med familjen Elmgren är det ändå möjligt att Elin i någon mån inspirerades av både kvinnorörelsen och den fennomanska rörelsen, som lade stor vikt vid utbildning för kvinnor. Hon var medlem av Finska Kvinnoförbundet vars ordförande Alexandra Gripenberg även var en nära vän till familjen. Elin motiverades sannolikt även av behovet att försörja sig samt av sitt intresse för biologi. Biografiska skildringar av de tidiga kvinnliga läkarna tillskriver ofta protagonisten ett medfött behov av att vårda, ta hand om och tjäna andra, medan ett sådant motiv väldigt sällan framhävs i biografier om män med en medicinsk profession. En sådan motivation framhålls inte i Elins fall, lika litet som i Roberts. Enligt Elins eget vittnesmål hade Karolina Eskelins exempel och uppmuntran en central, kanske t.o.m. avgörande betydelse för hennes eget beslut att bli läkare. Hennes familj försökte inte aktivt styra in henne på studier, men inom familjen motsatte man sig inte

heller medvetet detta. Vid den tidpunkt då hon fattade det avgörande beslutet var hon redan en fullvuxen kvinna med egna inkomster och besparingar, såväl som några prestationer från det akademiska fältet. Det är inte heller omöjligt att den ”originella” Sven Elmgrens familj var relativt frisinnad när det gällde okonventionella val.

Lagstiftningen och administrativ praktik begränsade efter avlagd examen Elins möjlighetshorisont avsevärt. Som en representant för normen, var Robert i princip fri att fullfölja alla sina professionella och akademiska ambitioner, medan Elins chanser att få en fast anställning inom den offentliga sektorn var avsevärt mer begränsade. Detta var en påtaglig begränsning i ett land där majoriteten av alla de som utexaminerats inom det medicinska fältet arbetade inom den offentliga sektorn (och ofta kompletterade sina löner med hjälp av privatmottagningar).

Både Elins och Roberts val påverkades av familjeansvar, men på olika sätt. I egenskap av akademiskt utbildad kvinna förväntades Elin inte gifta sig. Robert gifte sig däremot, i likhet med majoriteten av sina manliga kolleger, genast efter sin examen. Även om det vore felaktigt att påstå att Elin inte hade någon familj och även om också hennes val påverkades av inflytande från familjemedlemmar, så fanns det ändå inte någon som stod i ett direkt beroendeförhållande till henne i ekonomiskt avseende. Robert förväntades däremot försörja sin familj och bekosta sina barns utbildning. Även om Robert hade en god eller t.o.m. utmärkt inkomstnivå under största delen av sin karriär så *upplevde* han emellertid de ekonomiska förväntningar som hörde ihop med hans position som familjeöverhuvud som ytterst betungande. Författaren Laura Marholms (1854–1928) iakttagelse om genusordningen under hennes egen livstid (här sammanfattad av Karin Johannisson) stämmer även väl in på syskonen Elmgren: ”medan mannens liv tyngdes av krav, tyngdes kvinnans av begränsningar”.¹⁰⁰

Robert var även övertygad om att politiska faktorer hade en negativ inverkan på hans karriär. Under ofärdsåren var den medicinska eliten klart dominerad av svenskspråkiga konstitutionella som var kritiskt inställda till gammalfennomaner såsom Robert och Elin. Roberts position förändrades då maktstrukturen förändrades under mellankrigstiden. Man kan hävda att det var politiken som gjorde honom till

---

100. Johannisson, *Den mörka kontinenten*, s. 239–40.

tuberkulosläkare eftersom ingenting tyder på att han ursprungligen var intresserad av denna specialitet. Möjligheten att arbeta inom detta nya och snabbt växande område gavs till honom av hans gamla vän och ideologiska meningsfrände Matti Äyräpää. Medicinalstyrelsen fick sin första finskspråkiga chef 1911, och de finsksinnades position stärktes ytterligare efter att Akseli Koskimies utsetts till chef 1920. Man kan utgå från att utan denna förändring skulle Robert inte ha utsetts till medicinalråd eller erhållit platsen som överläkare vid Halila. Men oavsett i vilken riktning de politiska vindarna blåste, *upplevde* Robert att han inte åtnjöt makthavarnas gunst. Han vande sig aldrig helt av med den defensiva minoritetsattityd som han hade lagt sig till med som en ung man eller kanske delvis övertagit efter sin far.

Det är svårare att avgöra i vilken utsträckning politiska frågor påverkade Elins arbete eftersom hon inte tog upp konkurrensen om de offentliga tjänsterna. Elin föll i språkligt avseende på ett tydligare sätt mellan två stolar jämfört med Robert, som otvivelaktigt hörde till det ”finska” lägret och i slutet även kunde dra nytta av dess förstärkta maktposition. Elins svaga kunskaper i finska gjorde det svårare för henne att agera effektivt och vinna förtroende inom det ”finska” lägret. Elin lärde sig tidigt att behålla sina politiska åsikter för sig själv i sällskap av sina närmaste kvinnliga kolleger eftersom dessa var konstitutionella under ofärdsåren och svensksinnade under mellankrigsperioden.¹⁰¹ Elins och Roberts olika positioner på det språkpolitiska fältet reflekteras i deras förhållande till de medicinska sällskapen. Elin avslutade sitt medlemskap i Duodecim 1925 och Robert lämnade FSL 1926. Att Robert tog detta steg är föga överraskande: ett stort antal finsksinnade läkare gjorde likadant under 1910- och 1920-talen. Elins beslut att lämna Duodecim är mer oväntat, men de källor som stått till mitt förfogande kan tyvärr inte kasta något ljus över de bakomliggande orsakerna.¹⁰²

Vilken betydelse hade syskonförhållandet, ”livets längsta förhållande”, för Roberts och Elins möjligheter och val? Ann-Sofie Ohlander har antagit att många av de tidiga kvinnliga läkarna i Sverige inte skulle ha blivit utbildade om de hade haft bröder, och att redan själva

101. EE till RE 3.4.1938.

102. Nils Oker-Blom, *Finska Läkaresällskapet 1835–1985* (Helsingfors 1985) s. 235; Ignatius, *Suomalainen lääkärisseura Duodecim I*, s. 139.

existensen av bröder med andra ord sannolikt kunde begränsa en kvinnas möjlighetshorisont i fråga om utbildning.¹⁰³ Så ser det inte ut att ha varit i Finland. Många av de tidiga kvinnliga läkarna i Finland hade utbildade bröder, däribland även läkare. För att bara nämna några få exempel hade den första kvinnliga läkaren Rosina Heikel två bröder som var läkare liksom även den första kvinnliga professorn i medicin Laimi Leidenius (1877–1938). Det finns också många andra exempel på bröder med akademisk utbildning som hade en stor och vanligtvis positiv inverkan på sina systrars liv och karriär.¹⁰⁴ Syskonen Elmgren var inget undantag i detta avseende.

Enligt Leonore Davidoff är det vanligt att historiker betraktar syskonrelationer som någonting som inte kräver analys.¹⁰⁵ Detsamma kan även sägas om de historiska aktörerna själva. Elins och Roberts brev innehåller varken starka uttryck för känslor eller någon analys av deras relation. Brevens uppvisar inte heller några spår av vare sig större konflikter eller en stor intimitet. Robert skrev oftare till sin mor än till sin syster, också då han ville diskutera sina karriärmöjligheter och val. Det relativt distanserade förhållandet mellan de båda syskonen kan delvis ha berott på ålderskillnaden och delvis på skillnader i deras personligheter. Elins brev är fyllda av små historier med en livlig dialog och oväntade vändningar, en originell stavning, humor och självironi. Roberts brev är sakligt konstaterande och mycket konventionella. Elin hade tagit efter mycket av sin fars originalitet, medan Robert lade stor vikt vid ett välartat sätt, yttre konvention och formalitet. En person i bekantskapskretsen karakteriserade den unge Robert som en ”sprätt-hök”, och i ett ögonblick av självkritik anklagade han även sig själv för att leva över sina tillgångar.¹⁰⁶ Robert oroade sig då han upptäckte drag av ”originalitet” i sin yngre dotter och föresatte sig att utrota alla

103. Ann-Sofie Ohlander, 'Karolina Widerström och de första kvinnliga läkarna i Sverige', *I Karolina Widerströms fotspår. 100 år med kvinnliga läkare i Sverige* (Stockholm 1988), s. 37–39.

104. Helmi Heikinheimos läkarbröder stödde sin syster och hjälpte ofta även hennes kvinnliga kolleger. Viva Lagerborg hade ett nära förhållande till sin bror Rolf Lagerborg. Berömda – och akademiskt utbildade – bröder hade även Rita Gripenberg (poeten Bertel Gripenberg), Elsa Ryti (statsministern och presidenten Risto Ryti), Maggie von Born (minister Ernst von Born) och Selma Rainio (riksdagsmannen och ministern Akseli Listo).

105. Davidoff, *Thicker than Blood*, s. 1.

106. Bergholm, *Kuultua ja elettyä*, 270; RE till IE 15.8.1902, SEA 2.

excentriska tendenser.¹⁰⁷ Kanske hade den välkända ”originaliteten” hos hans far och syster för Robert varit en källa till skam snarare än stolthet och därför någonting som han ville ta avstånd ifrån.

Oavsett dessa olikheter var en regelbunden kontakt och ömsesidiga handräckningar en självklarhet för de båda syskonen. Robert uppmuntrade sin syster att publicera och översatte åtminstone två av hennes skriftliga arbeten. Ibland överförde de patienter mellan sig, och de delade åtminstone ett sommarvikariat. De tre läkarna i familjen Elmgren, Elin, Ille och Eva, gav även varandra råd i hälsofrågor (även om de sällan följde dem).¹⁰⁸ Men man kan inte beskriva syskonrelationen som symmetrisk. Alla kvinnor i familjekretsen bidrog till att främja Roberts karriär. Hans hustru flyttade från en ort till en annan i enlighet med hans yrkesval. Hans mor och moster skaffade upplysningar och drog nytta av sina kontakter för hans del. Ibland lånade eller gav de honom också pengar. Då Robert inte bodde i Helsingfors innehöll nästan alla hans brev en eller flera ”kommissioner” för Elin. Hon tog hand om sin broders finanser i Helsingfors, sprang på ärenden för hans räkning på både kontor och affärer, tillhandahöll information om lediga befattningar och andra frågor, lobbade för honom och fungerade som forskningsassistent genom att slå upp källhänvisningar och referenser i biblioteken. Hon lånade även pengar till Robert och hans barn. Davidoffs iakttagelse apropå Sigmund Freud – en annan manlig läkare ur medelklassen – kan även stämma in på Robert Elmgren: ”middle-class men were forced to negotiate their reliance on a variety of women while denying their significance on a psychic as well as intellectual level”.¹⁰⁹

Könsskillnaden är utan tvekan den viktigaste enskilda förklaringen till skillnaderna mellan syskonen Elmgrens möjligheter och val. Den förklarar varför Elin var äldre än den genomsnittliga studenten då hon inledde sina medicinstudier och erhöll sin läkarlegitimering, vilket gjorde att hon aldrig blev filosofie kandidat och aldrig på allvar övervägde en akademisk karriär eller en bana inom den offentliga sjukvården. Hennes konsttillhörighet förklarar också varför hennes

107. RE till HE 30.11.1923, SEA 6. Den dotter som avses var Eva Jalavisto, blivande professor i fysiologi.

108. RE till EE 6.2.1901, SEA 10; EE till HE 18.12.1902, SEA 5; EE till RE 6.11.1936, 10.3.1938, SEA 1; RE till EE 19.9.1937, SEA 10.

109. Davidoff, *Thicker than Blood*, s. 304.

kollegiala nätverk var glesare och mindre omfattande än Roberts och varför majoriteten av hennes patienter var kvinnor. Samtidigt blir man även påmind om betydelsen av tidsmässiga sammanträffanden och den historiska slumpen. Om hon hade varit lite äldre skulle hon förmodligen aldrig ha blivit läkare. Om hon hade varit lite yngre skulle hennes möjlighetshorisont ha varit mycket vidare.

I den här uppsatsen har jag genomgående använt begreppen ”möjligheter” och ”val” parallellt. Detta förefaller kanske klumpigt i språkligt avseende, men det är motiverat ur en metodologisk synvinkel. Det hänför sig till vad som kanske är den biografiska forskningens mest centrala teoretiska problemställning, nämligen förhållandet mellan å ena sidan individuella handlingar och intentioner, å andra sidan icke individuella eller ”strukturella” faktorer. Det förefaller mig som om det är svårt eller kanske t.o.m. omöjligt att dra en klar skiljelinje mellan dessa eftersom det sätt på vilket en historisk aktör uppfattar sin egen möjlighetshorisont vid en given tidpunkt är av en avgörande betydelse för vilken riktning och vilken form hans eller hennes handlingar kommer att få. Den upplevda möjlighetshorisonten är föränderlig och konstrueras genom social samverkan – den påverkas inte bara av ”samhället” i abstrakt bemärkelse (t.ex. lagstiftning) utan även av andra individer – föräldrar, syskon, kolleger, handledare och förebilder – samt av aktörens egna, ofta djupt rotade uppfattningar om sina styrkor och svagheter, talanger och personlighetsdrag. Även om jag ställer mig tveksam till huruvida det någonsin kommer att bli möjligt att i generella och icke situationsbundna termer entydigt definiera var gränslinjerna mellan individens ”egna” intentioner och de ”strukturella” faktorerna löper, kan den biografiska forskningen göra det möjligt att undersöka dialektiken mellan möjligheter och val i praktiken.

TOMI MERTANEN

Det europeiska brödrskapet

Europeiska författarförbundet och dess finländska medlemmar under andra världskriget

Redan från början satsade det nationalsocialistiska Tyskland stort på att utveckla och organisera kulturpolitiken. Syftet var inte enbart att övertyga tyskarna om den nya kulturens förträfflighet, utan nationalsocialisterna grundade också flera europeiska förbund på olika områden inom kulturen. Även under kriget fortsatte man att lyfta fram kulturen. Då återupplivade tyskarna t.ex. Internationella Filmkammaren, som hade upphört med sin verksamhet på 1930-talet. Inom vetenskapen grundades allmäneuropeiska förbund ledda av Tredje riket bl.a. för jurister och statsvetare. Den främsta uppgiften var att sprida nationalsocialistisk propaganda i utlandet. Tanken var att detta skulle ske genom ett så normalt umgänge som möjligt inom ramen för olika sammanslutningar. Samtidigt ville man visa att nationalsocialismen var en human ideologi, som arbetade för och värnade om vetenskap och konst. I regel utgjordes medlemsländerna av tyska allierade och satellitstater.

Det förbund som fick mest synlighet i Finland var Europeiska författarförbundet, som grundades av nationalsocialisterna under andra världskriget. Från våren 1942 anslöt sig tiotals framstående finländska författare till organisationen. Den högsta ställningen i förbundet fick den gamla Tysklandsvännen, poeten och professorn V. A. Koskenniemi, som var en av vice ordförandena fram till krigsslutet. Man tvekade inte att utnyttja författarförbundets medlemmar i den nationalsocialistiska propagandan, trots att man vid grundandet av förbundet hade hävdat att det var en opartisk och opolitisk organisation.

Trots att de politiska relationerna mellan Finland och det national-socialistiska Tyskland drabbades av många slags kriser under 1930-talet, fungerade de kulturella kontakterna länderna emellan utmärkt. Förutom finländsk musik blev finländsk litteratur mycket populär i Tyskland. Den litteratur som utgavs i det nationalsocialistiska Tyskland måste uppfylla ideologins syften. Detta krav gällde inte enbart den tyska litteraturen, utan alla verk som var avsedda att ges ut i Tredje riket. Trots den stränga granskningen tog sig mycket finländsk litteratur ut på den tyska marknaden under 1930-talet. Ett tecken på den finländska litteraturens starka ställning var att antalet nya utgåvor av litteratur översatt från finska fördubblades i jämförelse med 1920-talet, och ett rekordstort antal nya författare översattes till tyska. Efter att nationalsocialisterna kommit till makten läste man mer finländsk litteratur i Tyskland än någonsin tidigare. Under krigsåren var intresset för finländska författare ännu starkare. Däremot blev det nya Tysklands litteratur aldrig särskilt framgångsrik i Finland. De täta kontakterna mellan författarna tog sig även uttryck i att finländska författare under hela 1930-talet besökte det författarhus som ägdes av Nordische Gesellschaft, som var den organisation som huvudsakligen ansvarade för de kulturella kontakterna med Finland.¹

De mest populära finländska författarna var Maila Talvio och V. A. Koskenniemi, som båda hade varma relationer med Nordische Gesellschaft. Både Talvio och Koskenniemi hade länge varit vänligt inställda till Tyskland, och bägge hade kontakter med landet redan långt innan nationalsocialisterna kom till makten. Relationerna blev särskilt goda på 1930-talet när det nya Tyskland började intressera sig för dem. Paret kom att fungera som garant för det finländska kulturlivets kontakter med Tyskland under 1930-talet. Både Talvio och Koskenniemi fortsatte samarbetet med tyskarna också under kriget.²

-
1. Tomi Mertanen, 'Tredje rikets gäster. Finländska författare och författarhuset i Travemünde på 1930-talet', *Historisk Tidskrift för Finland (HTF)* 96 (2011:4), s. 416–417.
  2. Se t.ex. Martti Häikiö, *V. A. Koskenniemi – suomalainen klassikko 1. Lehtimies, runoilija, professori 1885–1938* (Porvoo 2010), s. 325–327, 351–355, 359–361; Erkki Sevänen, 'Ensimmäisen tasavallan poliittinen tilanne ja kirjallisen älymystön toimintastrategiat', Pertti Karkama & Hanne Koivisto (toim.), *Älymystön jäljillä. Kirjoituksia suomalaisesta sivistyneistöstä ja älymystöstä*, Tietolipas 151 (Helsinki 1997), s. 50; Tyyni Tuulio, *Maila Talvion vuosikymmenet. Jälkimmäinen osa (1911–1951)* (Porvoo 1965), s. 387–389, 398.

I den här uppsatsen undersöker jag de finländska författarnas medlemskap i Europeiska författarförbundet och deras motiv för att ansluta sig. Handlade det t.ex. om en strävan efter anseende och pengar, eller trodde man faktiskt på de syften som förbundet arbetade för? Eller var författarna påverkade av den tanke som alltid fascinerat den bildade klassen, nämligen att komma in i händelsernas centrum och på så sätt t.ex. bidra till att öka anseendet för hemlandet?³ Mitt källmaterial utgörs av författarförbundens arkiv, material från statsrådets informationsorgan, författarnas egna arkiv och hågkomster samt tidningsmaterial.

Europeiska författarförbundet grundas

I oktober 1941 bjöd Tyskland in författare från olika europeiska länder för att de skulle få bekanta sig med det tyska samhället. Författarna fick möjlighet att resa omkring i landet med tåg. Resan gick till Rhenlandet, Baden, Württemberg, Bayern, Österrike, Preussen och Thüringen. Den slutade i Weimar, där man i slutet av månaden ordnade diktardagar. Samtidigt arrangerades också en krigslitteraturvecka. Under det högtidliga öppnandet den 24 oktober fattade man ett principbeslut om att grunda Europeiska författarförbundet. Projektet var inspirerat av det tyska propagandaministeriet och särskilt minister Joseph Goebbels. Avsikten var att förena Tyskland och författarna i de länder som stod på samma sida i kriget under gemensamma målsättningar. I författarkongressen i Weimar deltog sammanlagt nästan 500 författare från Bulgarien, Danmark, Tyskland, Finland, Frankrike, Italien, Kroatien, Nederländerna, Norge, Rumänien, Sverige, Schweiz, Slovakien, Spanien och Ungern. Officiellt var det en dansk representant som föreslog att författarförbundet skulle grundas.

Programmet för författarresan innefattade bl.a. en mottagning hos minister Goebbels. I ett tal i samband med denna tog han upp omorganiseringen av Europa. Redan detta var ett tecken på att det inte handlade om ett fritt författarförbund i ordets egentliga bemärkelse, utan om ett delvis politiskt organ. Under dagarna visades bl.a. Goethes pjäs *Ifigenia på Tauris*, genom vilken man sökte en gemenskap

---

3. Stefan Nygård, 'Från Euterpe till Argus', *Ögonen upp! Nya Argus första sekel* (Åbo 2011), s. 41; Stefan Nygård, 'Det kosmopolitiska alternativet. Tidskriften Euterpe och de intellektuellas transnationella strategier', *HTF* 95 (2010:2), s. 272, 275.

med den gamla tiden och med Goethe. Till ordförande för det förbund som senare tog form utsågs den tyske författaren Hans Carossa. Även detta val kan betraktas som en del av propagandan, för trots att Carossa inte var medlem av det nationalsocialistiska partiet hade han som författare valt en s.k. inre emigration efter Hitlers maktövertagande: Carossa som var utbildad läkare representerade den nya litteraturstilen i Tredje riket. I Weimarmötet deltog finländarna V. A. Koskenniemi och Arvi Kivimaa. Maila Talvio, som också inbjudits, infann sig inte personligen, men sände ett gratulationstelegram med anledning av grundandet av förbundet.⁴

Arvi Kivimaa påverkades såväl av resan före diktardagarna som av själva kongressen – efter att ha återvänt till Finland i slutet av oktober berättade han engagerat för *Uusi Suomi* om sina upplevelser. År 1942 lät han publicera sin resebok *Eurooppalainen veljeskunta* [Det europeiska brödrskapet] på förlaget Otava. I boken ger Kivimaa på många sätt en rätt så positiv bild av det nationalsocialistiska Tyskland. Kivimaa konstaterade att själva författarresan hade varit ett uttryck för värdlandets vilja att visa sina gäster att det fredliga kulturarbetet kunde fortsätta trots kriget.⁵

Europeiska författarförbundet fick också en aktiv försvarare i Kivimaa. Även om han delvis förhöll sig positivt till nationalsocialismen, handlade förbundet för honom främst om den europeiska litteraturens och den europeiska kulturens öde. Världsdelen kämpade för sin existens vid den enorma fronten i öst. Han funderade på hur det skulle gå

-
4. Tyska ambassaden till Talvio 11.11.1941, Maila Mikkolos arkiv, vol. 39, Riksarkivet (RA), Helsingfors; Risto Peltovuori, *Sankarikansa ja kavaltajat. Suomi Kolmannen valtakunnan lehdissä 1940–1944*, Historiallisia tutkimuksia 208 (Helsinki 2000), s. 109; Jarl Hellemann, *Kustantajan näkökulma. Kirjoituksia kirjallisuuden reunalta* (Helsinki 1999) s. 220–221; Tuulio, *Maila Talvion vuosikymmenet*, s. 450; Olavi Paavolainen, *Synkää yksinpuhelu* (Porvoo 1946), s. 155; Arvi Kivimaa, 'Euroopan kirjailijaliitto on perustautunut', *Valvoja-Aika 1942*, s. 162–165; *Suomi-Saksa 1941:9*, s. 13–14; 'Eurooppalaisten kirjailijoiden Saksan-retkeily', *Uusi Suomi (US)* 23.10.1941; 'Euroopan Kirjailijaliiton ensimmäiset työpäivät', *US* 1.4.1942. Med "inre emigration" avses att författarna inte flydde utomlands för att komma undan den tyska kulturpolitiken, utan valde att stanna kvar i Tyskland. De gav ut prosa i form av t.ex. nyromantiska hembygdschildringar. Dessa författare höll sig i allmänhet ifrån partiet, men undertecknade ändå lojalt gratulationsadresser till Führern och tog emot officiella pris. Se Hellemann, *Kustantajan näkökulma*, s. 223–238.
5. Arvi Kivimaa, *Eurooppalainen veljeskunta. Runoilijamatka halki Saksan* (Helsinki 1942), s. 7, 20, 40; 'Åskenen "runoilijamatka" halki Saksan', *Helsingin Sanomat (HS)* 31.10.1941.

med den bildning som från årtusende till årtusende hade existerat i den tyska och europeiska världen, ifall man inte vann kriget.⁶

Den andra finländska deltagaren i författarkongressen, V. A. Koskenniemi, nöjde sig med att rapportera om sin resa i intervjuer i dagstidningarna och i en reseskildring som publicerades i *Uusi Suomi* i oktober–november. Också han hade tagit intryck av arrangemangen. Han förklarade att han hade deltagit i många internationella författarkongresser, men att man inte tidigare på samma sätt hade fäst uppmärksamhet vid poesin och litteraturen i folkens liv och i de historiska händelserna som man gjorde i Weimar. Dialogen mellan värdar och gäster hade varit naturlig och varm, och Koskenniemi hade fått ett mycket positivt intryck av diktardagarna. Han glädde sig särskilt över att de utländska gästerna hade bett honom framföra ett gemensamt tack till värdarna. I sitt tacktal betonade Koskenniemi Finlands ställning ”i den pågående historiska kampen”:

Kivimaa och särskilt Koskenniemi hade under 1930-talet blivit kända för sin positiva inställning till Hitlertyskland. Koskenniemi hade gjort föredragsresor till landet och åtnjöt stor respekt där. Många av kontakterna inom det kulturella utbytet gick via honom. Man kan delvis betrakta uttalandena om diktarresan som ett resultat av detta. Både Kivimaa och Koskenniemi hade varit Tysklandsvänner redan länge innan Hitler kom till makten, så i deras fall handlade det inte enbart om en positiv inställning till nationalsocialismen, även om det kanske delvis var så. Uttalandena visar att den nya politiska inriktningen i Tyskland åtminstone inte minskade deras beundran för landet. Hösten 1941, när Tyskland fortfarande såg ut att vinna kriget, var uttalandena om landet och dess kultur mycket öppenhjärtiga och ohämmade.

Europeiska författarförbundets första arbetsdagar arrangerades den 27 mars 1942, då förbundet också officiellt grundades, eftersom den tyska lagen krävde ett andra möte för registreringen. I en kommuniké till tidningarna meddelade förbundet att det grundats för att bevara de europeiska folkens andliga värden och för att upprätthålla en oavbruten samverkan. Uppgifterna definierades mycket brett – man angav att

6. Kivimaa, *Eurooppalainen veljeskunta*, s. 21, 45–51, 58–59, 61–62, 67–68, 70, 86.

7. ”nykyisessä historiallisessa taistelussa”. ’Weimarin runoilijapäivät’, *US* 30.10.1941; ’Kirjallisuudella Saksassa tavaton menekki’, *HS* 1.11.1941; ’Lähes 500 kirjailijaa osallistui Weimarin kongressiin’, *US* 1.11.1941; ’Iphigeneia Weimarissa’, *US* 6.11.1941.

de bestod i att möjliggöra möten mellan europeiska författare och ett utbyte av idéer, att värna om den indirekta kontakten genom böcker och tidskrifter samt att främja de yttre villkoren genom avtal mellan staterna. Finland representerades under arbetsdagarna av Koskenniemi och Kivimaa, den senare var Suomen Kirjailijaliittos (SKL) offentliga ”observatör”. SKL hade i början inget att göra med saken, utan Kivimaa meddelade själv till styrelsen att han tänkte resa till Tyskland och bad att få fungera som representant för förbundet. Styrelsen gick med på detta och beviljade Kivimaa ett resebidrag. Förutom Koskenniemi och Kivimaa deltog även Örnulf Tigerstedt från Finlands Svenska Författareförening (FSF) i mötet i Weimar.⁸

Under arbetsdagarna valdes ett nytt presidium för förbundet. Carossa återvaldes som ordförande, till förste vice ordförande utsågs italieneren Giovanni Papini och till andra vice ordförande Koskenniemi. Valet föranledde Kivimaa att i *Valvoja-Aika* skriva att

vår kamp för det västerländska bildningsarvet fick på det här sättet en gemensam hedersbetygelse av författarkåren i vår världsdel. Det måste samtidigt tolkas som ett erkännande av vår litteratur och framför allt av professor V. A. Koskenniemi personligen, vars poesi under de senare tiderna har blivit allt mer uppskattad i de stora kulturstaterna i vår världsdel.⁹

Kivimaa trodde att förbundets verksamhet också skulle gynna finländarna. Enligt honom skulle det under åren framöver bli lättare för författarna att få sina verk översatta till andra språk. Det viktigaste var ändå ”att i humanismens anda stärka den europeiska samhörighets-

8. Styrelsens protokoll 22.3.1942, protokoll 1938–1950, Suomen Kirjailijaliittos arkiv (SKLA), Suomen Kirjailijaliitto (SKL), Helsingfors; Martti Häikiö, V. A. Koskenniemi – suomalaisen klassikko 2. Taisteleva kirjallinen patriarkka 1939–1962 (Porvoo 2010), s. 96–98; Kari Sallamaa, *Kansanrintaman valo. Kirjailijaryhmä Kiilan maailmankatsomus ja esteettinen ohjelma vuosina 1933–1943*, Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 609 (Helsinki 1994), s. 188; Arvi Kivimaa, *Valon ja pimeyden manner. Eräiden vaellusten tilinpäätös* (Helsinki 1943), s. 64–68; ’V. A. Koskenniemi Euroopan Kirjailijaliiton varapresidentiksi’, *US* 30.3.1942; ’Euroopan Kirjailijaliiton ensimmäiset työpäivät’, *US* 1.4.1942.

9. ”taistelomme eurooppalaisen sivistysperinnön puolesta sai tällä tavoin osakseen maanosamme kirjailijakunnan yhteisen kunnianosoituksen. Se on samalla tulkittava tunnustukseksi kirjallisuudellemme ja ennen kaikkea henkilökohtaisesti prof. V. A. Koskenniemelle, jonka runous maanosamme suurissa kulttuurivaltioissa on viime aikoina saanut osakseen yhä kasvavaa arvontoa.” Kivimaa, ’Euroopan kirjailijaliitto on perustautunut’, s. 162–165.

känslan: på det sättet kan det nya förbundet bli en andlig kraft, som garanterar vår sönderrivna världsdel en ny framtid”, antog Kivimaa.¹⁰

Europeiska författarförbundets stadga undertecknades i mars av Kivimaa och Tigerstedt å de finländska författarnas vägnar.¹¹

Som ovan framgick verkar de första finländska medlemmarna, Koskenniemi och Kivimaa, vid sidan om personliga bevekelsegrunder också haft som motiv att förbättra Finlands samt den finländska litteraturens och kulturens ställning och anseende. Det här var en aspekt som särskilt Kivimaa betonade i sina uttalanden. Som långvariga Tysklandsvänner insåg både Koskenniemi och Kivimaa den tyska litteraturens långa och lysande tradition och dess betydelse som vägvisare för den finländska litteraturen. Att ansluta sig till ett flera sekel gammalt kulturarv – även om det skedde med vetskap om förbundets nationalsocialistiska karaktär och samtidigt utan att beakta denna – var ett sätt att lyfta in den finländska kulturen ur periferin, när det nu en gång erbjöds en möjlighet.¹²

Förbundets kontakter med Finland

Författarförbundets kontakter med Finland blev intensivare under våren 1942. I maj anlände en representant för författarförbundet, greve Otfried Finck von Finckenstein, till Finland. Han var inbjuden av Finsktyska sällskapet. På begäran av detta sällskap deltog båda de inhemska författarförbunden i arrangemangen. SKL tackade ja direkt, men FSF lät vänta på sitt beslut. Förbundets ordförande Emil Zilliacus blev till slut tvungen att genomföra en medlemsomröstning per telefon, eftersom det möte som borde ha fattat beslut i frågan skulle hållas först efter besöket. När rösterna fördelade sig jämnt avgjorde ordförandens röst – förbundet deltog i arrangemanget av resan. Den tyske gästen höll en egen recitationsafton i Konsthallen, varefter man åt middag på Societetshuset. Under middagen talade företrädare för bägge författarförbunden, närmare bestämt Yrjö Soini och Olof Enckell.¹³

10. ”eurooppalaisen yhteisyydentunteen lujittuminen weimarilaisen humanismin hengessä: sitä tietä uudesta liitosta voi tulla henkinen voima, joka takaa rikkirevitylle maanosallemme uutta tulevaisuutta”. Kivimaa, ’Euroopan kirjailijaliitto on perustautunut’, s. 165.

11. Markku Ihonen, *Museovaatteista historian valepukuun. T. Vaaskivi ja suomalaisen historiallisen romaanin murros 1930–1940-luvulla* (Helsinki 1992), s. 47.

12. Nygård, ’Det kosmopolitiska alternativet’, s. 287–289.

13. Styrelsens protokoll 22.3.1942, protokoll 1938–1950, SKLA; protokoll från styrelsemötena 14.4.1942 och 29.4.1942, protokoll 1940–1944, Finlands Svenska Författareförenings

Det här var en i det närmaste historisk händelse, eftersom de finländska förbundens protokoll ger en bild av att man hade mycket litet samarbete med utlandet under 1930–1940-talen. Förbundens protokoll innehåller inga omnämmanden om att man skulle ha haft kontakter med Tyskland efter mitten av 1930-talet och före fortsättningskriget. Däremot hade bägge förbunden under hela 1930-talet kontakter med sina nordiska motsvarigheter. Även under fortsättningskriget finns det i SKL:s protokoll endast sporadiska omnämmanden om kontakter med Tredje riket, närmast planer på besök i stil med det som nämndes ovan. Men trots att förbunden inte höll kontakt med Tyskland, hade många finländska författare direkta kontakter med landet.

För att sköta kontakterna mellan Finland och Europeiska författarförbundet grundades våren 1942 en finländsk avdelning av förbundet. Sådana avdelningar fanns i alla medlemsländer. Som den finländska avdelningens ombud fungerade Arvi Kivimaa. Dessutom hade finlandssvenskarna en egen representant, Örnulf Tigerstedt, som i kulturkretsar var känd som en högerman som var positivt inställd till Hitlers maktövertagande. Mellan vinter- och fortsättningskriget deltog Tigerstedt aktivt i högerorganisationen Självständighetsförbundets (fi. Itsenäisyyden Liitto) verksamhet och var bl.a. dess informator i Stockholm. Efter att fortsättningskriget brutit ut besökte han flera gånger Tyskland för att hålla föredrag. Han var en av sin tids mest populära författare och hörde tillsammans med Maila Talvio, V. A. Koskenniemi och Mika Waltari till den grupp finländska författare som fick mest publicitet i Hitlertyskland. Med hjälp av de kontakter han knutit under sina resor fungerade Tigerstedt som en länk mellan finländskt och tyskt kulturliv.¹⁴

---

arkiv (FSFA), Helsingfors; Berättelse över Finska Författare Förenings 24:de verksamhetsår januari–december 1942, FSFA, Helsingfors; Häikiö, V. A. *Koskenniemi – suomalainen klassikko* 2, s. 100–101; 'Euroopan kirjailijaliiton tervehdys suomalaisille kirjailijoille', *US* 3.5.1942; 'Kreivi Otfried Finckensteinin lausuntailta', *US* 5.5.1942.

14. Tigerstedts brev till Stenius sommaren 1934, Göran och Lisbeth Stenius arkiv, SLSA 990, vol. 23, Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors; Berättelse över Finska Författare Förenings 23:de verksamhetsår januari–december 1941, FSFA; styrelsens protokoll 24.1.1943, protokoll 1938–1950, SKLA; Peltovuori, *Sankarikansa ja kavaltajat*, s. 153; Henrik Ekberg, *Führerns trogna följeslagare. Den finländska nazismen 1932–1944* (Ekenäs 1991), s. 168–173; Ester Ståhlberg, *Päiväkirja 1935–1947. Sodan ja rauhan vuodet, toim.* Hillka & Olli Vitikka (Porvoo 1987), s. 53.

Mika Waltari.

Enligt utkastet till stadgar för den finländska avdelningen hade denna till uppgift att sköta kontakterna med centralledningen. Avdelningen skulle genom sina medlemmar representera Finland under förbundets evenemang och med hjälp av sina litterära och personliga kontakter skapa ”en sådan kännedom om förhållandena i Finland, som är ägnad att stärka Finlands statliga självständighet och att lyfta fram vår historiska ställning som den europeiska kulturens förpostland, en ställning som förutsatt offer och prövningar”.¹⁵ Avdelningen betraktade alltså sig själv uttryckligen som en främjare av finländsk litteratur och kultur. På motsvarande sätt fungerade under kriget också finländska representanter för andra konstområden. Det var viktigt att få ut allt av kontakterna med Tyskland, så länge som de var goda.

---

15. ”sellaista Suomen olojen tuntemusta, joka on omiaan lujittamaan Suomen valtiollista itsenäisyyttä sekä selventämään historiallista, uhrauksia ja koettelemuksia vaatinutta asemaamme eurooppalaisen kulttuurin rajavartiomaana”. Utkast till stadgar för Europeiska författarförbundets Finlandsgrupp, Hb1, Tiedotustoimintaa koskevia artikkeleita [artiklar gällande informationsverksamhet], Statens informationsverks arkiv [Valtion tiedotuslaitoksen arkisto], RA, Helsingfors.

Avdelningens uppgift var också att fördjupa samhörigheten mellan finsk- och svenskspråkiga författare i Finland. Den lyckades emellertid inte med denna uppgift, utan delades snart upp i en finsk- och en svenskspråkig grupp. Orsaken till detta var Tigerstedt, som när han värvade medlemmar till Europeiska författarförbundet samtidigt förberedde en separat finlandssvensk avdelning. Det konstituerande mötet hölls på hotell Kämp den 26 augusti 1942. De finskspråkiga författarna fördömde de svenskspråkigas verksamhet, eftersom de ansåg att det såg illa ut om två olika grupper från samma land deltog i det europeiska förbundets verksamhet. Koskenniemi beklagade sig till undervisningsminister Antti Kukkonen, som även han förenade sig med tanken om en enda avdelning. Trots stödet från undervisningsministern, de finskspråkigas protester och medlingsförsöken lyckades man inte helt reda upp frågan.¹⁶

Splittringen berodde antagligen delvis på de finlandssvenska ”ytterlighetsmännens” vilja att markera skillnad till finnarna, som de betraktade som ”mindre värda”. Även inom Finsk-tyska sällskapet bildade finlandssvenska ytterlighetsgrupper under krigsåren en egen gruppering, eftersom de ansåg att de i rasmässigt hänseende stod närmare tyskarna än sina finskspråkiga kamrater. Man tvistade i Finland också om vem som var bäst lämpad att samarbeta med tyskarna.¹⁷

Konflikterna till trots värvade Tigerstedt våren och sommaren 1942 energiskt nya finländska medlemmar till Europeiska författarförbundet. Han hade fått uppdraget direkt av Carossa, som också själv bjöd in många finländare, däribland professor Otto Manninen, att bli medlemmar av förbundet. I ett brev till Manninen konstaterade Carossa att hela Europa hoppades på och förväntade sig en seger i det pågående

16. Utkast till stadgar för Europeiska författarförbundets Finlandsgupp, Statens informationsverks arkiv; odaterat brev från Kajava till Manninen, Otto Manninens arkiv, vol. 439, Finska Litteratursällskapets litteraturarkiv [Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Kirjallisuusarkisto, SKSKA]; Tigerstedt till Lisbeth Stenius 15.8.1942, Göran och Lisbeth Stenius arkiv; Tigerstedt till Gallén 15.8.1942, Jarl Galléns arkiv, SLSA 909, vol. 8, Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors; Häikiö, V. A. *Koskenniemi – suomalainen klassikko* 2, s. 101.

17. Styrelsens protokoll 1.4 och 20.4, 4.5, 4.6 samt 22.9.1942, Finsk-tyska sällskapets arkiv [Suomalais-Saksalaisen Seuran arkisto], vol. 1, RA, Helsingfors; Salainen muistio Suomen Valtakunnan Liitosta 5.11.1942, Pro memorior och utlåtanden angående granskningsverksamhet [Tarkastustoimintaa koskevia muistioita ja lausuntoja], Ha 2, Statsrådets granskningsverks arkiv [Valtioneuvoston tarkastuselinten arkisto], RA, Helsingfors.

kriget, vilket skulle garantera kommande generationer en möjlighet att leva i fred och i en frihet som präglades av en europeisk anda. Därför måste alla nu delta i kampen, t.ex. genom att ansluta sig till Europeiska författarförbundet. Manninen tackade ja till inbjudan.¹⁸

Den aktiva värvningen av medlemmar gav resultat. De källor som jag har använt mig av visar att ungefär 40 av Suomen kirjailijaliittos ca 170 ordinarie medlemmar anslöt sig till Europeiska författarförbundet under året 1942. I proportion till befolkningmängden i medlemsländerna var detta antal betydande – i många andra länder hade förbundet svårt att ens hitta kontaktpersoner, även om det fick ett visst stöd. Majoriteten i SKL valde visserligen att inte gå med i förbundet, men det är värt att notera att alla de mest kända finländska författarna under den här tiden anslöt sig. Utöver de finskspråkiga anslöt sig ungefär tjugo finlandssvenska författare. Före krigsslutet fanns det ingen opposition t.ex. i Suomen kirjailijaliitto, även om förbundet i sig inte officiellt deltog i den nämnda verksamheten. Förutom Finland var de mest aktiva länderna Italien, Frankrike och Rumänien.

Till de mest betydande författarna som var medlemmar av Europeiska författarförbundet hörde Talvio, Koskenniemi, Kivimaa, Manninen, Waltari, Tatu Vaaskivi, Toivo Pekkanen, Elina Vaara, Einari Vuorela, Heikki Asunta, Kaarlo Sarkia, Rafael Koskimies, Heikki Toppila, Artturi Leinonen, Urho Karhumäki, Lauri Viljanen, Martti Merenmaa, Aaro Hellaakoski, Viljo Kojo, Samuli Paulaharju, Reino Rauanheimo, Lauri Pohjanpää, Eino Railo och Elsa Heporauta. Av de finlandssvenska författarna var de mest kända medlemmarna av förbundet Tigerstedt, Göran Stenius, Bertel Gripenberg, Tito Colliander, Lorenz von Numers, Hjalmar Dahl, Harald Hornborg, Jarl Gallén, J. C. Fabritius, E. R. Gummerus, Ulla Biaudet, Joel Rundt, Ture Janson, Olof Enckell och Jarl Hemmer. Det handlade alltså om ett representativt tvärsnitt av de inflytelserika personerna inom den här tidens litteratur. Under kriget anslöt sig sammanlagt mer än 50 finländska författare till Europeiska författarförbundet.

Under sommaren 1942 sändes varje finländsk medlems mest betydande verk samt en bild av honom eller henne i stort format till förbundets centralarkiv i Weimar. Vid den här tiden började även förbundets tidning *Europäische Literatur* utkomma i Berlin. Man hoppades på att

---

18. Carossa till Manninen i juli 1942, Otto Manninens arkiv.

kunna publicera särskilt artiklar om finländskt kulturliv. Efterfrågan var stor, eftersom den finländska litteraturen upplevde en guldålder i Tyskland under kriget. Materialet till tidningen förmedlades från Finland till Tyskland av Arvi Kivimaa.¹⁹

En död man på diktardagarna i Weimar

I oktober 1942 arrangerade Europeiska författarförbundet de andra diktardagarna i Weimar. Fler finländare än tidigare deltog: till Tyskland reste Tito Colliander, Viljo Kajava, V. A. Koskenniemi, Yrjö Soini, Maila Talvio, Örnulf Tigerstedt och Mika Waltari. SKL hade en stark representation i delegationen, eftersom Koskenniemi på SKL:s årsmöte på Aleksis Kivi-dagen 1942 valdes till ny ordförande – samtidigt som han själv befann sig i Weimar. Yrjö Soini hade varit ordförande från 1933. Mika Waltari hade valts till förbundets vice ordförande 1938, men efterträddes i oktober 1942 av Arvi Kivimaa. Både Koskenniemi och Kivimaa valdes enhälligt. Däremot hörde den dåvarande ordföranden för FSF, Olof Enckell (ordförande 1938–1943) inte till dem som reste till Weimar, även om han var medlem av Europeiska författarförbundet. Colliander, Kajava, Tigerstedt och Waltari hade sänts till Weimar av Statens informationsverk (fi. Valtion Tiedotuslaitos, VTL). Undervisningsministeriet bistod Koskenniemi i arrangemanget av Tysklandsresan, eftersom han gjorde ”förmånlig kulturpropaganda för staten”. Han beviljades ett tjänstepass som skulle göra det lättare för honom att röra sig.²⁰

-
19. Häikiö, V. A. *Koskenniemi – suomalainen klassikko* 2, s. 100–101; Juhani Paasivirta, *Suomi ja Eurooppa 1939–1956* (Hämeenlinna 1992), s. 208; 'Weimar 1942', *US* 25.10.1942; Maarit Niiniluoto, *On elon hetki näin. Eli miten viihteestä tuli sodan voittaja. Viihdytyskiertueita, kotirintaman kulttuuria ja Saksan suhteita vuosina 1939–1945* (Hämeenlinna 1994), s. 147; Ihonen, *Museovaatteista historian valepukuun*, s. 47; Kari Saviniemi, 'Mustien lippujen alla – kolmas valtakunta ja kirjailijamme 1941–1944', Kai Ekholm (toim.), *Kielletyt* (Orivesi 1990), s. 105.
20. ”valtiolle edullista kulttuuripropagandaa”. Om valet av ordförande se styrelsens protokoll från 18.10.1938, 14.10.1942 och 10.10.1943, protokoll 1938–1950, SKLA; protokoll från årsmötet 10.10.1942, protokoll 1938–1950, SKLA; undervisningsminister Kukkonen till UM 15.9.1942, n. 160/567 KD: Da72, III, Undervisningsministeriets arkiv, RA, Helsingfors; Koskenniemi till Eino Suolahti 3.6.1942, Eino Suolahtis samling, vol 3, RA, Helsingfors; Häikiö, V. A. *Koskenniemi – suomalainen klassikko* 2, s. 102–103; Niiniluoto, *On elon hetki näin*, s 145; Ihonen, *Museovaatteista historian valepukuun*, s. 47; Paasivirta, *Suomi ja Eurooppa 1939–1956*, s. 208; Ekberg, *Führerns trogna följeslagare*, s. 163; Juhani Niemi, *Viime sotien kirjat*, SKS:n toimituksia 475 (Helsinki 1988), s. 100; Paavolainen, *Synkkä yksinpuhelu*, s. 284.

Efter diktardagarna lät Koskenniemi publicera en reseberättelse i *Uusi Suomi*. Förutom det egentliga mötet hade man för gästerna låtit ordna flera teaterföreställningar samt en konsert tillägnad Beethoven, Mozart och Schumann. Kriget verkar ha varit påtagligt, för trots det fina kulturutbudet ”skapade vetskapen om att det andliga arvet efter Goethes klassiska humanism hotades av bolsjevismen en skugga över diktardagarna i Weimar”. Totalt anlände till diktardagarna ungefär 50 författare från 16 europeiska länder. Närmare trehundra tyska författare deltog i det egna mötet. De flesta av dem bar grå uniformer och hade kommit från öst för en kort permission. På författarförbundets egentliga möten styrde tyskarna med sträng hand, trots att de då bara representerades av några författare. Koskenniemi hade fått i uppdrag att sköta öppnandet av kongressen, eftersom förbundets ordförande Carossa samt vice ordförande Papini var förhindrade att delta. I sitt tal lyfte Koskenniemi fram författarnas globala ansvar som representeranter för västerländsk kultur.²¹

Precis som i övrigt kulturutbyte mellan Finland och Tyskland fick finländarna mer uppmärksamhet i författarförbundets verksamhet än Tysklands övriga allierade. På diktardagarna tog sig det stora intresset för Finland uttryck i att finländarna åtnjöt en specialställning. Koskenniemi och Talvio var dessutom hedersgäster på mötet. Enligt Waltari gick det heller inte dåligt för de andra gästerna från Finland. ”Tito Colliander, som spelade gitarr och var en sorglös och hjärtlig författarbroder, vann många hjärtan. Tigerstedt fann i egenskap av medlem av en finländsk adelssläkt genklang bland tyska grevar och friherrar”, konstaterade Waltari i *Suomen Kuvalehti*.²²

Under arrangemangets sista dag hölls en fest i Weimar-hallen. På festen talade både chefen för den tyska litteraturkammaren Hanns Johst och propagandaminister Joseph Goebbels. För att betona bandet mellan diktardagarna och den gamla tyska traditionen lade

21. ”tietoisuus Goethen klassisen humanismin henkistä perintöä bolshevismen taholta uhanneesta ja uhkaavasta vaarasta loi Weimarin runoilijapäiviin oman varjonsa”. V. A. Koskenniemi, ’Kirjailijat ja nykyhetki. Avajaisanat Euroopan Kirjailijaliiton päivillä Weimarissa 7.X.1942’, *Valvoja-Aika vsk. 1942*, s. 373–374.

22. ”Kitaraa soitellen, huolettomana ja sydämellisenä kirjailijaveljenä Tito Colliander voitti monen sydämet puolelleen. Tigerstedt taas suomalaisen aatelissuvun jäsenenä löysi vastakaikua saksalaisten kreivien ja vapaaherrain parista”. Mika Waltari, ’Weimarin runoilijakokous 1942’, *Suomen Kuvalehti n. 45/1942*, s. 1386.

Joseph Goebbels. Bild: Bundesarchiv, Bild 146-1968-101-20A/ Heinrich Hoffmann/CC-BY-SA.

Goebbels som avslutning på författarmötet ned kransar vid Goethes och Schillers gravar. Det politiska draget kom till uttryck i att den sista dagen ägnades åt den tyska regeringens officiella mottagningar och bjudningar.²³

Waltari lät i *Suomen Kuvalehti* publicera en tyskvänlig skildring av sin resa. Texten visar att han helt klart funderat kring det tyskledda ”nya Europas” betydelse för Finland och författarna. Han intog en positiv ståndpunkt genom att uttrycka sin tro på det nya Europa, som höll på att ta form och skapa sig själv i krigets grepp, genom att måna om och beskydda

diktens fågel som tolk för nationernas bästa livstro. I krigets Europa är poesin inte bara överskott eller lyx i samhället, nej, den erkänns som en absolut nödvändighet, en källa till andlig kraft, utan vilken nationens själ utarmas. [...] Trots allt vapenbrödraskap och gemensam kamp har vi fortfarande många vanföreställningar om

23. V. A. Koskenniemi, 'Kirjallisuutemme tehtävä', *Valvoja-Aika vsk. 1943*, s. 351–357; 'Weimar 1942', *US* 25.10.1942; för Koskenniemis öppningsanförande, se Koskenniemi, 'Kirjallisuutemme tehtävä', s. 373–374; Waltari till Talvio 18.10.1942, Maila Mikkolas arkiv, vol. 28; Tuulio, *Maila Talvion vuosikymmenet*, s. 450–451.

det nya Tyskland. Diktarresan till Weimar öppnade överraskande nya perspektiv för de närvarande.²⁴

Den andra delen av reseskildringen handlade om finländarnas andra vecka i Berlin, där tyskarna hade reserverat rum åt dem på hotell Adlon. Kriget påverkade inte den servering som finländarna fick – det syntes först när Waltari som avskedsgåva till sina vänner i Tyskland ville överrätta sin nyutkomna bok: för att få några exemplar blev han tvungen att springa runt till de stora bokhandlarna i centrum bara för att inse att bägge de böcker som nyss utkommit på tyska redan var slutsålda. Förklaringen var ”naturligtvis delvis det osedvanliga intresse som den stora allmänheten i det nuvarande Tyskland fortfarande hyser för Finland”. Waltari fick allmänt taget en mycket positiv och öppen bild av Berlin. Till detta bidrog visserligen det faktum att de utländska gästerna i Weimar hade tilldelats s.k. permissionskort, d.v.s. sådana livsmedelskort som man gav till soldater på permission; ransonerna var mycket större än normalt.²⁵

Det är svårt att avgöra om Waltaris vackra ord bara berodde på plikt känsla, för enligt honom själv var han och hans kamrater kommanderade av informationsverket till Weimar på tjänsteresa. Man får åtminstone delvis en sådan uppfattning när man läser texten. I verkligheten var besöket inte riktigt lika avslappnat som man kan tro utifrån skildringen. Det framgick senare av Waltaris memoarer. Redan under öppningen orsakade Kajava och Waltari uppståndelse med sitt uppförande. De hade placerats ganska långt fram, på sjätte raden, och när Horst Wessel och den tyska nationalsången började spelas gjorde de inte Hitlerhälsning utan stod i grundställning. Således måste man i den nyhetsfilm som gjordes om mötet klippa bort den bit som zoomade in på publiken. En bulgarisk författare som stod bakom Kajava och Waltari höjde nämligen inte heller armen.

24. ”runon lintua kansakuntain parhaan elämänuskon tulkkina. Sodan Euroopassa ei runous ole vain ylijäämää tai ylellisyyttä yhteiskunnassa, ei, se tunnustetaan ehdottomaksi välttämättömyydeksi, henkisen voiman lähteeksi, jota ilman kansakunnan sielu näivetty. [...] Uudesta Saksasta on meillä kaikesta aseveljeydestä ja yhteisestä taistelusta huolimatta vielä paljon harhakäsityksiä. Runoilijamatka Weimariin oli omiaan avaamaan yllättävän uusia perspektiivejä mukanaolille.” Waltari, ’Weimarin runoilijakokous 1942’, s. 1386–1387.

25. ”tietysti osaksi se tavaton mielenkiinto, mitä nykyisen Saksan suuri yleisö yhä tuntee Suomea kohtaan.” Mika Waltari, ’Sodan Berliinissä’, *Suomen Kuvalehti n. 46/1942*, s. 1422–1423.

Det hela fortsatte på kvällen på hotellet. Finländarna var inkvarterade i Weimar på Haus Elephant, ett lyxhotell som ett par år tidigare hade renoverats just med tanke på författarmötena. Finländarna skaffade rikligt med vin till hotellet och var redan rätt så berusade när Yrjö Soini fördömde sina kollegers demonstration genom att förklara för Waltari att denne från och med nu var en ”död man” i Hitler-tyskland.

Och problemen fortsatte. Under det sista evenemanget under diktardagarna lyckades Waltari på nytt få tag på några flaskor rödvin. På efterfesten kom tre uniformerade tyska tjänstemän och frågade Waltari och Kajava vad de trodde om utgången av kriget – som svar tog Waltari upp Albrecht Dürers skiss *Apokalypsens fyra ryttare* som han köpt i Berlin. Senare på kvällen slängde han ut den tyska valuta han fått av värdarna genom hotellfönstret. Avsikten var att visa att man inte kunde muta finländarna. Följande dag saknade Waltari redan sina pengar, men de var förstås försvunna. Den sparsamme Koskenniemi lånade därför pengar till den unge författaren för hemresan.

I sina hägkomster ger Waltari också en annan bild av Goebbels tal än den som han tidigare förmedlat i *Suomen Kuvalehti* när han berömde talet. Han konstaterade att det i många privata diskussioner väckt förargade reaktioner, inte bara bland tyskarna utan också bland de utländska gästerna. Någon död man blev Waltari ändå inte, utan efter incidenten utkom hans romaner *Kaarina Maununtytär* och som nytryck *Vieras mies tuli taloon* på tyska.²⁶ Också en film baserad på den senare romanen visades i Tyskland.

Överlag verkar Waltari ha haft ett klivet förhållningssätt till Tredje riket. Han besökte landet flera gånger och uttalade sig alltid positivt om det i offentligheten – Waltari kritiserade inte ens Kristallnatten efter att han befunnit sig i Berlin hösten 1938. Däremot är hans skildringar av diktardagarna hösten 1942 motstridiga. Ville han i verkligheten bara tillfredsställa tyskarna för att gynna försäljningen av de egna böckerna trots att han egentligen var negativt inställd till landet, eller var den kritik han senare framförde ett resultat av efterklokhet, och händelserna under diktardagarna bara en berusads klavertramp?

26. Panu Rajala, *Unio Mystica. Mika Waltarin elämä ja teokset* (Porvoo 2008), s. 418–421; Panu Rajala, ’Kolmijalkainen mies ja Sinuhen surrealismit’, *HS* 6.3.2005; Mika Waltari, *Kirjailijan muistelmia*, toim. Ritva Haavikko (Porvoo 1998), s. 346, 350.

Med säkerhet kan man bara säga att Waltari i de skildringar han gjorde under kriget åtminstone i offentligheten förhöll sig positivt till Tredje riket.²⁷ I samtidens ögon framstod han som en medlöpare till nazisterna.

Det är viktigt att komma ihåg att staten spelade en viktig roll när det gällde exporten av litteratur under kriget. Det tyska propagandaministeriet visade redan våren 1941 ett stort intresse för finländska författare. Tanken var att man skulle bjuda in finländarna på besök och öka mängden översättningar. Finländarna dröjde med att reagera på situationen, men genom fortsättningskriget och samarbetet med Tyskland förändrades utrikesministeriets inställning. Det inledde en kraftfull kampanj för att få ut litteratur på den tyska marknaden tillsammans med VTL och förlagen.²⁸ Författarnas kontakter med Tyskland stöddes alltså direkt av statsmakten.

Förbundets verksamhet avtar

Europeiska författarförbundets verksamhet var som aktivast kring årsskiftet 1943. Under diktardagarna meddelade tyskarna att man samlat in medel för att årligen kunna inbjuda två europeiska författare till Tredje riket. Där skulle de under ett halvår få skriva eller studera på en ort som de själva valt. För levnadskostnaderna hade man reserverat 1 000 RM i månaden, vilket motsvarade omkring 20 000 finska mark. Tigerstedt skötte även detta utbyte. Finländarna hade tur: år 1943 fick Irja Salla det ena stipendiet. Hon vistades sammanlagt åtta månader i Tyskland på bägge sidorna om årsskiftet 1944. Salla hade 1943 gett ut romanen *Unissakävijä*, som blev en av sin tids mest populära finländska böcker.

Efter resan som finansierats av Europeiska författarförbundet beskrev Salla sina intryck av resan i boken *Rakkautta raunioilla* (1944) som gavs ut av WSOY. I boken skildrade hon subjektivt vardagen i

27. Jfr Hannes Saarinen, 'Suomi Berliinissä – Suomen ja Saksan kulttuurisuhteiden vaiheita', Hannes Saarinen (toim.), *Suomi Berliinissä* (Helsinki 2001), s. 69–70; Niemi, *Viime sotien kirjat*, s. 100.

28. T.H. Heikkilä till UM 11.3.1941 med bilagor, Kirjallisuuden saksantaminen ja kustantaminen Saksassa, 46S, vol. 59, Utrikesministeriets arkiv (UMA), Helsingfors; VTL:s promemoria 21.8.1941, Kirjallisuuden saksantaminen ja kustantaminen Saksassa, 46S, vol. 59, UMA; Suomalaisten kirjojen julkaisemisesta Saksassa 8.12.1941, De2, Vuoden 1941 muistiot, Statens informationsverks arkiv, RA, Helsingfors.

Tyskland. De skildringar av historia, samhälle och dagspolitik som var utmärkande för de manliga resenärernas verk saknades så gott som helt i Sallas bok. Salla gav en tämligen beklagansvärd och deprimerande bild av Tyskland, som skilde sig helt från den som förmedlats i många tidigare reseböcker.²⁹

Vid sidan om stipendierna kom finländarnas starka position i Europeiska författarförbundet även till uttryck genom att förbundets aktiva personer gärna besökte Finland. Den tyske generalsekreteraren Carl Rothe anlände till Finland i november 1943. Man hade länge sett fram emot besöket. Ursprungligen var det tänkt att han skulle besöka Helsingfors redan i augusti 1942 som gemensam gäst till de bägge författarförbunden, men den gången blev han tvungen att ställa in sin resa i sista minuten p.g.a. sjukdom. Vid tiden för Rothes besök hade Europeiska författarförbundet redan i praktiken passerat sin relativt korta och betydelselösa blomstringstid, så besöket hade inte längre samma propagandavärde som det kunde ha haft ett år tidigare. Rothes besök arrangerades av Europeiska författarförbundets finländska avdelning.

I det föredrag som Rothe höll på universitetet klargjorde han förbundets syften och läste utdrag ur sin roman *Olivia*, som hade utkommit på finska året innan. Suomen Kirjailijaliitto bjöd honom på middag på Klaus Kurki. På plats fanns en liten krets bestående av Heikki Reenpää, Maila Talvio och Örnulf Tigerstedt samt Arvi Kivimaa som höll tal. SKL och Finsk-tyska sällskapet ordnade även ett separat frukosttillfälle, i vilket Arvi Kivimaa, professor J. J. Mikkola med makan Maila Talvio, kompositören Yrjö Kilpinen, professor Rolf Nevanlinna samt ordföranden för Finsk-tyska sällskapet Bernhard Wuolle deltog.³⁰

29. Kai Häggman, *Avarammille aloille, väljemmille vesille. Werner Söderström Osakeyhtiö 1940–2003* (Porvoo 2003), s. 60; Irja Salla, *Rakkautta raunioilla. Matkapäiväkirja. Edellinen osa* (Porvoo 1944); Waltari, 'Weimarin runoilijakokous 1942', s. 1386–1387.

30. Odaterat brev från Kajava till Manninen, Otto Manninens arkiv; Tigerstedt till Gallén 15.8.1942, Jarl Galléns arkiv, vol. 8; styrelsens protokoll 4.3.1943, protokoll 1938–1950, SKLA; allmänna mötets protokoll 10.11.1943, protokoll 1938–1950, SKLA; SKL:s verksamhetsberättelse 10.10.1943–10.10.1944, bilaga protokoll från årsmötet 10.10.1944, protokoll 1938–1950, SKLA; styrelsens protokoll 12.11.1943, Finsk-tyska sällskapets arkiv, vol. 1; 'Tri Carl Rothe saapuu tänään Helsinkiin', *HS* 28.8.1942; 'Yksilöllä arvosija tulevassa Euroopassa', *HS* 15.11.1943; 'Prosaisteilla ja draamakirjailijoilla suurin tehtävä Euroopan sodanjälkeisessä kirjallisuudessa', *US* 15.11.1943; 'Carl Rothen vierailu', *US* 16.11.1943.

På samma sätt som inom moderföreningen avtog den finländska avdelningens verksamhet redan i slutet av 1943. Inte heller tidigare hade avdelningen haft någon särskilt livlig verksamhet, utan denna hade närmast bestått av egna möten och avsändande av inbjudningar. Avdelningens styrelse sammanträdde den 5 december på Ständerhuset. Avsikten var att fundera på om man skulle bjuda in förbundet att hålla möte i Finland sommaren därpå. Några överläggningar blev emellertid inte aktuella eftersom endast sex medlemmar utöver Koskenniemi dök upp, och fyra av dem var finlandssvenskar. Inte ens sekreteraren var på plats.

De finländska författarnas engagemang och aktivitet verkar ha växlat i takt med den allmänna politiska utvecklingen. När den tyska krigsmakten skördade lagrar i slutet av 1941 och ännu på våren 1942 deltog många finländska författare i förbundets verksamhet. När det i slutet av 1943 verkade klart att Tyskland skulle förlora kriget, var det inte många finländska författare som var intresserade av det nationalsocialistiska propagandaförbundet. Dessutom hade det främsta motivet för de allra flesta författarna varit förhoppningar om översättningar och stora arvoden. Att få en enda novell utgiven i propagandatidningen *Signal* som utkom överallt i det ockuperade Europa innebar en betydande tilläggsinkomst. Några nöjde sig med att bara bli uppmärksammade, och kände sig smickrade över att få en inbjudan till vilken organisation som helst. Någon motsvarande politisk blindhet eller beundran förekom inte, med något enstaka undantag, bland författare i de övriga nordiska länderna. Fåfänga och ren naivitet har ofta varit utmärkande för en politiskt oerfaren konstnärskår.³¹

Med tiden visade det sig också att förbundets medlemsantal i Finland inte längre ökade efter 1942. Helvi Hämäläinen torde ha varit den sista betydande finländska författaren som anslöt sig till Europeiska författarförbundet – hon gjorde det så sent som i april 1944. Carossa hade sänt en smickrande inbjudan till henne i slutet av februari. I det skedet kunde medlemskapet inte längre handla om tillfällig opportunist. Hämäläinens förhållningssätt till Tyskland var mer uppriktigt och känslobaserat. Att hon tackade ja motiverade hon för Carossa med att

---

31. Nygård, 'Från Euterpe till Argus', s. 41.

alla de allmänvärldsliga skatter, som skänkta av Ert folk hör till världens gemensamma egendom, har redan för länge sedan gjort att Ert folk blivit mig kärt. Och de hjärtats band, som tidernas växlingar inte förmår påverka, härrör sig redan från den tiden när jag som skolflicka i min hand fick tyskspråkiga konstböcker med verk av de europeiska bildhuggare och målare som jag beundrade och älskade. [...] Hela min ungdom berikades av den tyska lyriken. När jag nuförtiden tänker på Europa, tänker jag på de tyska städerna, vars stunder i det förflutna, huggna i sten, jag gärna hade velat uppleva.³²

Hämäläinen var, precis som många andra ur den finländska intelligentsian, tysksinnad. Hennes exempel visar kanske allra tydligast att man måste skilja mellan tysksinnade personer och personer som stödde nationalsocialismen. Hämäläinen kunde kanske vara godtrogen och politiskt naiv i sin tyskvänlighet, men hon stödde säkert inte nationalsocialismen. Den verkliga orsaken till att Hämäläinen var medlem var antagligen att hon ville ta del av en längre litterär kontinuitet, som Europeiska författarförbundet representerade i Tyskland vid den här tiden. Den tyska litteraturens långa och ärorika historia skapade i sig ett positivt klimat och kunde vara ett motiv för att gå med i förbundet.

En av finländarna med intressantast bakgrund var Viljo Kajava. Under 1930-talet riktade han hård kritik mot nationalsocialisterna, men gjorde en helomvändning under kriget och anslöt sig ivrigt till Europeiska författarförbundet. Tysklands motgångar på östfronten dämpade ivern hos de finländska medlemmarna, men de flesta behöll sin ståndpunkt ända till slutet. Till exempel Kajava utgav så sent som 1944 sin dikt *Pro Europa* och novellen *Ich hatte einen Kameraden* i månadsmagasinet *Silta* som hyllade vänskapen och vapenbrödrskapet mellan Tyskland och Finland. I sina hågkomster skriver Kajava rätt så naivt om sin resa till Weimar och konstaterar att de finländska för-

32. ”kaikki ne yleismaailmalliset aarteet, jotka Teidän kansanne lahjoittamina kuuluvat maailman yhteisomaisuuteen, ovat jo aikoja sitten tehneet kansanne minulle rakkaaksi. Ja sydämen siteet, joihin mitkään aikojen vaihtelut eivät voi vaikuttaa, versovat jo niiltä ajoilta, jolloin koulutyttönä sain käsiini ihaillemiäni ja rakastamani eurooppalaisten kuvanveistäjien ja maalarien töitä esitteleviä taidekirjoja saksankielisinä. [...] Minun koko nuoruuteni oli saksalaisen lyriikan rikastuttama. Nykyään kun ajattelen Eurooppaa, ajattelen Saksan kaupunkeja, joiden kauniita kiveen veistetyt menneisyyden tuokioita mielelläni olisin halunnut elää.” Cit. i Hellemann, *Kustantajan näkökulma*, s. 222–223; Paavolainen, *Synkkä yksinpuhelu*, s. 454.

fattarna inte ”hade några politiska passioner, åtminstone kunde man inte märka några sådana tecken under resan”.³³

Den finländska avdelningen upphörde med sin verksamhet hösten 1944 när Finland lösgjort sig ur kriget. Avdelningen konstaterade då att man självmant upplöst sig efter att kontakterna med Tyskland hade brutits. Avdelningen hade aldrig varit registrerad i Finland, så avslutandet orsakade inga större problem.³⁴

För propagandans eller humanismens skull?

Trots att stora skaror finländska författare anslöt sig till Europeiska författarförbundet var författarna inte de enda finländska kulturpersonerna som var intresserade av eller tilltalades av Tredje riket. Det fanns Tysklandsvänner inom alla områden av kulturlivet. Dessutom bör man notera att majoriteten av de finländska författarna, också andra än de aktivt vänstersinnade, förhöll sig negativa till Tyskland.

Vad var det då som fick de finländska författarna att ansluta sig till Europeiska författarförbundet, en organisation som även i Finland uppfattades som klart propagandistisk? Det fanns flera orsaker. Eftersom Tyskland var den viktigaste allierade och vid sidan om Sverige det enda betydande landet dit det var tämligen enkelt att resa, deltog författarna gärna i förbundets möten och andra resor som arrangerades av tyska organisationer. Mötena var naturligtvis politiska, även om man alltid försökte dölja detta för gästerna. Inbjudan till Tyskland samt värdarnas gästfrihet och respekt befäste och ökade effektivt författarnas positiva inställning. De ansedda mötena, de hyllande festtalen, de ur ett finländskt perspektiv häpnadsväckande överflödiga middagarna och de fina hotellen gick inte till spillo. Vem som helst skulle ha välkomnat ett sådant bemötande, särskilt om han eller hon var van vid anspråkslösa förhållanden i hemlandet, som finländarna under kriget. Finländarna uttryckte sin tacksamhet i sina i det närmaste okritiska reseböcker och tidningsskrivelser, i vilka man skildrade Tyskland och dess enorma ekonomiska och andliga tillgångar. På det här sättet skördade förbundet propagandasegrar i Finland och uppfyllde syftena för sin verksamhet.

---

33. ”ollut minkäänlaisia poliittisia intohimoja, ainakaan sen suuntaisia merkkejä ei saatanut havaita koko matkan aikana”. Viljo Kajava, *Aika rakastaa, aika laulaa. Runoilija muistelee*, toim. Kristiina Lyytinen (Helsinki 1990), s. 294.

34. Häikiö, V. A. *Koskenniemi – suomalainen klassikko* 2, s. 132.

När det gäller de finländska författarna verkar det i de flesta fall ha handlat om fåfänga, eftersom det är ganska svårt att förklara varför mer än 50 av tidens mest betydande finländska författare utan orsak skulle ha varit intresserade av nationalsocialismen. De författare som hörde till förbundet såg det som en möjlighet att få ut sin egen produktion på den tyska marknaden. Till exempel Harald Hornborg, som skrivit historiska romaner och blivit känd i Tyskland, förhöll sig av den här anledningen öppet positivt till Tyskland. Det är viktigt att komma ihåg att tiotals finländska författare var mycket populära i Tyskland under kriget. I Tyskland såldes t.ex. hundratusentals exemplar av Maila Talvios böcker. Det fanns med andra ord en enorm potential. Det medförde säkert att de som fortfarande väntade på sin tur fick anledning att fundera över sitt förhållningssätt till Tyskland på ett nytt sätt. Möjligheterna till stora författararvoden lockade. En egen grupp bildade de som länge varit Tysklandsvänner och de författare som i viss mån hyste förståelse för nationalsocialismen. I praktiken bestod denna grupp av kretsen kring Maila Talvio och V. A. Koskenniemi – den här kretsen förblev lojal med Tyskland ända till krigsslutet.³⁵

För medlemmarna av intelligentsian har utländsk uppmärksamhet alltid också inneburit ett mervärde i hemlandet. Att åtnjuta respekt i utlandet har uppfattats som särskilt betydelsefullt, och har även medfört en ökad uppskattning i hemlandet. Samtidigt har framgångar utomlands kunnat öka författarnas självförtroende och fungerat som ett slags bevis på att de och deras produktion är uppskattade.³⁶ Möjligheten att vinna anseende var redan i sig en orsak till att ansluta sig till författarförbundet. Det verkar alltså sällan ha varit fråga om att man stödde nationalsocialismen, utan det handlade snarast om egna intressen.

Överlag har den bildade klassen alltid strävat efter att överskrida gränser och söka sig ut ur periferin. Därför måste man betrakta medlemskapet i förbundet även ur detta perspektiv. Trots att den stora publiken kunde ha många åsikter om medlemskapet i det nationalsocialistiska förbundet, framstod det för den enskilda författaren som en möjlighet.³⁷

35. Pertti Lassila, *Keisarin kankurit – ja muita kirjoituksia kirjoista ja kirjailijoista* (Helsinki 2002), s. 125–126; Niiniluoto, *On elon hetki näin*, s. 147; Sallamaa, *Kansanrintaman valo*, s. 188.

36. Nygård, 'Från Euterpe till Argus', s. 41.

37. Nygård, 'Det kosmopolitiska alternativet', s. 283, 288, 294.

Många författare måste förhålla sig positiva till Tyskland också å tjänstens vägnar, för precis som andra kulturpersoner arbetade många av dem under kriget för Statens informationsverk där de skrev olika texter antingen för att det hörde till deras skyldigheter eller som beställningsarbete. Innehållet i sådana texter säger alltså i sig ingenting om huruvida personen i fråga var tysksinnad – och även om så var fallet, var vägen ganska lång till att stöda nationalsocialismen. Utöver Mika Waltari arbetade bl.a. Elmer Diktonius, Olof Enckell, Yrjö Kivimies, Toivo Pekkanen, Ensio Rislakki, Lauri Viljanen, Ragnar Ekelund och Viljo Kojo för informationsverket. De skrev kåserier, hörspel, noveller, artiklar och ledare. Med undantag för den radikala vänstern var de finländska författarna således nära knutna till det officiella Finlands strävanden i kriget. Bandet till statens officiella propaganda vållade i enskilda fall problem. De som tjänstgjorde vid ett informationskompani blev mot sin vilja bundna vid ”lögner”, när deras texter publicerades efter att ha korrigerats av granskare och censorer.³⁸ Under kriget följde författarna i många fall helt det officiella Finlands linje.

Men hur var det med Koskeniemi? Trots att han förhöll sig välvilligt till Tredje riket och ivrigt deltog i Europeiska författarförbundets verksamhet måste man komma ihåg att han och hans litteratur hade varit uppskattade i Tyskland redan innan nationalsocialisterna kom till makten. Det handlade alltså inte om opportunist, utan han hade sedan länge varit välvilligt inställd till Tyskland, han hade levt sig in i det tyska rikets öden och upplevt freden i Versailles som ett hårt slag och en uppenbar orättvisa. Koskeniemi hade gjort studier av tysk litteratur, och lyfte i sin egen produktion fram Tysklands betydelse för Finlands självständighet. Det nationalsocialistiska Tyskland var enligt honom ett uttryck för att Tyskland höll på att återställa sitt värde, när auktoritetssystemet ersatte oordningen under Weimarrepubliken. Den positiva inställningen till Tyskland stärktes av att Koskeniemi hyste en stark motvilja mot såväl marxismen som liberalismen. En annan bidragande faktor var naturligt nog hans allmänt positiva inställning till Tyskland, men otvivelaktigt också vetskapen om den betydelsefulla personliga ställning som han skulle få i de internationella kulturella kontakterna.

---

38. Om författare i fortsättningskriget, se Rajala, *Unio Mystica*, s. 410–418; Niemi, *Viime sotien kirjat*, s. 98–104.

När man betraktar Koskenniemis bakgrund måste man konstatera att han inte stödde nationalsocialismen riktigt så förbehållslöst som man ofta har påstått, även om han gick långt i sin välvilja mot nationalsocialismen eller snarare det nationalsocialistiska Tyskland. Trots det har eftervärlden betraktat honom till stor del som en övertygad nationalsocialist. Detta beror för sin del på Koskenniemis betydande ställning inom kulturen och förlagsvärlden, en ställning som inte ens det förlorade kriget kunde rubba. Koskenniemi som bekände sig som högerman var genom sin tidigare verksamhet ett lätt mål för den nya vänstern, som eftersträvade maktpositioner inom kulturen.

När det gällde många av de finländska kulturpersonerna handlade förhållningssättet till Tyskland om en för intelligentsian naturlig realpolitisk tradition. Det förklarar varför Koskenniemi och hans krets kunde gå ”oskadad” också i den nya situationen efter kriget.³⁹ Det var nämligen få av författarförbundets medlemmar som råkade ut för ”förtrycksåtgärder” efter kriget. Det var bara Viljo Kajava och Örnulf Tigerstedt som av rädsla för motåtgärder efter kriget valde att fly till Sverige. I Kajavas fall handlade det om tvingande omständigheter, eftersom han tillsammans med sin maka hade adopterat ett ingermanländskt barn som kommit till Finland under kriget, och Sovjetunionen krävde nu att barnet skulle återlämnas. Kajava återvände till Finland 1958. Däremot utnämndes t.ex. Koskenniemi och Waltari senare till akademiker, och även Viljo Kojo var kandidat. Det kan hända att den tidigare vänskapen med Hitlertyskland hindrade Arvi Kivimaa från att utses till chef för Kansallisteatteri 1950.

I sin biografi över Koskenniemi beskriver Martti Häikiö författarförbundet som i många avseenden opolitiskt, eftersom det leddes av personer som inte hörde till nazistpartiet och eftersom man i förbundets stadgar inte på något sätt hänvisade till nationalsocialismen. Häikiö lyfter även fram att många finländare också betraktade förbundet som opolitiskt. Så var det visserligen också ”officiellt”, men

39. Pertti Karkama, 'Runoilija ideologina. V. A. Koskenniemen poliittiset näkemykset 1930-luvulla', Pertti Karkama & Hanne Koivisto (toim.), *Ajan paineessa. Kirjoituksia 1930-luvun suomalaisesta aatemaailmasta* (Helsinki 1999), s. 45–47; Saviniemi, 'Mustien lippujen alla', s. 101–102; Arvi Kivimaa, *Unessa ja elämässä* (Helsinki 1983), s. 22–28; Koskenniemi om Frankrike och Tyskland, se t.ex. 'Taistelu Ranskan sielusta', *US* 20.1.1942; om Koskenniemis motiv, se Häikiö, *V. A. Koskenniemi – suomalainen klassikko* 2, s. 103.

sanningen är utan tvekan en annan. Trots den opolitiska fasaden hade förbundet grundats för att tjäna Tysklands propaganda under andra världskriget. Dess syfte var att främja den motsättning till bolsjevismen som Tyskland betonade under kriget. I det här avseendet vann det stöd också i Finland. Varje finländare som anslöt sig till förbundet visste säkert, utgående från andra organisationer som grundats av nationalsocialisterna, att det handlade om ett politiskt organ som hade som syfte att sprida tysk propaganda. Varför skulle tyskarna ha tilldelat författarförbundet andra målsättningar än de övriga, klart propagandistiska förbunden man grundat – särskilt med tanke på att litteraturen var ett av de bästa medlen för propaganda? Förbundets verksamhetsformer bekräftar dess politiska karaktär, även om de ledande personerna officiellt inte var partimedlemmar.

Europeiska författarförbundets verksamhet upphörde när Tredje riket bröt samman. Det föll snabbt i glömska, och ingen kom längre ihåg de finländska författarnas kopplingar till organisationen. Till slut blev förbundet bara en liten kuriositet i flera finländska författares långa karriärer. Inom den här gruppen fanns såväl personer som i någon bemärkelse var intresserade av nationalsocialismen som personer som ville främja sina egna intressen. Man bör emellertid notera att författarförbundet fick överraskande mycket positiv publicitet i finländsk press och i den finländska litteraturen överlag. Tyskarnas strävanden var alltså inte helt bortkastade. I och med att krigslyckan vände upphörde förbundets verksamhet ändå rätt så snabbt. Överlag innebar vapenbrödraskapet att Finland och Tyskland på ett betydande sätt närmade sig varandra på litteraturens område. Den finländska litteraturen upplevde ett uppsving efter den anspråkslösa försäljningen under tiden mellan vinter- och fortsättningskriget.

ÖVERSIKTER OCH MEDDELANDEN

ELJAS ORRMAN

Iakttagelser om solskiftets utbredning och kronologi i Finland under medeltiden med särskild hänsyn till Nyland

I stora delar av det svenska riket ägde en övergång till solskifte, en utvecklad form av tegskifte, rum under medeltiden. Introduktionen av detta jordskifte i agrarsamhället innebar en omvälvande förändring i de former i vilka innehavet av jord ägde rum inom ramen för samfälligheterna/byalagen. Övergången till solskiftet har betecknats som en lika radikal reform som storskiftet under 1700-talet.¹ I Öst-sverige uppträdde solskiftet fr.o.m. landskapslagarnas tid, d.v.s. från 1200-talet, och i sydvästra Finland är de första uppgifterna om förekomsten av detta jordskifte från förra hälften av 1330-talet.² I medeltida handlingar från Finland användes för detta jordskifte benämningarna *tegskifte*, *rätt solskifte* samt *svenskt skifte*.³ I följande framställning används i regel uttrycket *tegskifte*.

Övergången till tegskifte i ett byalag/en samfällighet innebar att de enskilda hemmanens åkerjor, som varje hemman tidigare hade haft separat gårdade i ett antal smärre gårdar, nu sammanfördes i regel till två stora gårdar och att varje hemman fick sin åkerjord inom dessa gårdar enligt sin andel i byamålet, d.v.s. enligt de kvotandelar som hemmanen hade i byns åkrar och övriga tillgångar. Dessa kvotandelar

-
1. David Hannerberg, *Svenskt agrarsamhälle under 1200 år* (Stockholm 1971), s. 36.
  2. Janken Myrdal, *Medeltidens åkerbruk. Agrarteknik i Sverige ca 1000 till 1520*, Nordiska museets Handlingar 105 (Borås 1985), s. 53; Eino Jutikkala, *Bonden i Finland genom tiderna* (Helsingfors 1963), s. 75.
  3. Förekomsten av de olika benämningarna redovisas nedan i texten.

angavs med stångtal, ett uttryck som baserade sig på att man använde sig av en mätstång med vilken tomten och ägorna fördelades mellan hemmanen i byn. Utgångspunkten vid fördelningsförrättningen i ett regelrätt solskifte var att åt varje hemman med mätstången som måtttenhet på bytomten utmäta en tomt som motsvarade hemmanets kvotandel i byamålet. Därefter fördelade man åkerjorden i byns bröståkrar med samma mätstång så att varje hemman fick så mycket åkerjord som motsvarade dess kvotandel i bytomten och i byamålet. I Finland var det emellertid mindre vanligt att hemmanens tomter var uppmätta enligt solskiftets regler, men åkrarna fördelades däremot med mätstång. Denna förrättning kallades stångfällning (även revning) och påbörjades i en av åkergårdens kanter. Fördelningen av åkerjorden ägde rum på så sätt att man med mätstången – i vissa delar av Sverige med ett mätrep – mätte upp smala tegar åt varje hemman. Bredden på dessa tegar stod i proportion till hemmanets andel i byamålet som alltså angavs med stångtal, medan längden på tegarna lämnades obeaktad. På så sätt uppstod ett teglag där varje hemman i byn hade en teg. Därefter upprepadades proceduren tills all jord i gårdet blev fördelad, alltid med samma ordningsföljd för hemmanens tegar, till dess att hela gårdet var uppmätt. Sedan flyttade man till det andra eller de andra gårderna och fortsatte uppmätningen enligt samma princip. Mätproceduren ledde till att ett mindre hemman med en mindre andel i byamålet, d.v.s. med ett litet stångtal i byamålet, kom att få en smalare teg i varje teglag medan ett större hemman med ett större stångtal fick en bredare teg. Stångfällningsproceduren ledde till att vart och ett av hemmanen i byn kom att få ett betydande antal tegar som låg utspridda i teglagen i åkergårderna. Även samfällda ängsmarker och skogsområden kunde uppdelas enligt samma principer.

Stadganden om tegskifte förekommer i ett antal svenska landskapslagar. I dessa ingår bestämmelser om de förutsättningar under vilka det var möjligt att övergå till solskifte. Sålunda stadgades i Östgötalagen och i Upplandslagen om hur stor kvotandel av byn som fordrades för att en (eller flera) jordägare skulle kunna kräva övergång till solskifte i en by.⁴

---

4. Åke Holmbäck & Elias Wessén, *Svenska landskapslagar tolkade och förklarade för nutidens svenskar*, Första serien, Östgötalagen och Upplandslagen (Uppsala 1933); Östgötalagen, s. 198 (Byggningsabalken I:1); Upplandslagen, s. 159 (Byggningsabalken I).

I Magnus Erikssons landslag, som kom i bruk i Sverige under 1350-talet och i Finland ett par årtionden senare⁵, ingick stadganden om solskiftet, vilka till stor del överensstämde med bestämmelserna i Upplandslagen. Enligt landslagen (Byggningsbalken III:1) måste den (de) som ville väcka krav på solskifte äga minst en fjärdedel av jorden i byn. Däremot hade ingen rätt att riva upp en sådan by, d.v.s. kräva nytt skifte i en by som redan låg i laga solskifte, om inte alla jordägare gav sitt samtycke (Byggningsbalken III:1). Dessa stadganden blev emellertid i viss mån modifierade och uppluckrade i Kristoffers landslag år 1442. I den nya landslagen stadgades sålunda att om ingen ägde en fjärdedel i byn, hade den jordägare i byn rätt att kräva solskifte som väckte rättegång och led skadan, d.v.s. svarade för kostnaderna (Byggningsbalken III: 1).⁶ Detta var en betydande förändring till de mindre jordägarnas förmån. Avsikten var antagligen att främja övergången till solskifte.⁷ I ett nytt lagrum i den nya landslagen stadgades dessutom att då det fanns ödehemman i en by, kunde de behålla hemmanen kräva att få sina ägor avskilda från de stångfällda åkrarna och få dem separat gärdade.⁸ Den äldre landslagen tillämpades emellertid ända in på 1500-talet jämsides med Kristoffers landslag, som av politiska skäl motarbetades av Karl Knutsson.⁹

I svensk forskning har man framhållit att solskifte påbjöds i Östgötalagen och i Svealagarna, men å andra sidan konstateras det att man under hela medeltiden fortsatt att solskifta byar och att solskiftet inte förekom i stora delar av landet.¹⁰ Detta skulle tyda på att det inte existerat något verkligt tvång från kronans sida att övergå till solskifte under medeltiden eller att kronan saknade maktmedel att påtvinga tegskifte. Folke Dovring har dessutom framhållit att det bestånd av solskiften som man känner till från det svenska kartmaterialet – d.v.s. från 1600-

-
5. Jan Liedgren, 'Magnus Erikssons landslag', *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid (KLNLM)* 11, sp. 224.
  6. Åke Holmbäck & Elias Wessén, *Magnus Erikssons landslag i nusvensk tolkning*, Rättshistoriskt bibliotek 6 (Lund 1962); Byggningsbalken III:1, s. 131, not 19.
  7. Holmbäck & Wessén, *Magnus Erikssons landslag*, s. 131, not 19, s. 149 not 250.
  8. Holmbäck & Wessén, *Magnus Erikssons landslag*, s. 149 not 250; Byggningsbalken 41 i Kristoffers landslag.
  9. Liedgren, 'Magnus Erikssons landslag', sp. 224–225; idem, 'Kristoffers landslag', *KLNLM* 9, sp. 364; Dick Harrison och Bo Eriksson, *Sveriges historia 1350–1600* (Stockholm 2010), s. 127.
  10. Myrdal, *Medeltidens åkerbruk*, s. 53

och 1700-talen – har uppstått successivt under hela den tid som förflutit från solskiftets första införande och fram till kartornas egen tid; man kan även i flera byar iaktta olika kronologiska skikt i genomförandet av solskiftet. Dessutom var många solskiften redan ursprungligen oregelbundna.¹¹ Den främsta orsaken till övergången till solskifte anses ha varit en strävan att få till stånd en rättvis jordfördelning i byn, men solskiftet gjorde det även lättare att hålla reda på ägolorterna.¹² I finländsk forskning har man framhållit att det var med statsmaktens direkta åtgärder som tegskiftet vann insteg i Finland och att syftet var att få till stånd en rättvis fördelning av skattebördan mellan bönderna, även om det har påpekats att det för bönderna var möjligt att övergå till tegskifte med stöd av bestämmelserna i landslagarna. Likaså har sambandet med övergången till tvåsådesbruk framhållits.¹³ Den svenska kulturgeografen Birgitta Roeck Hansen har mycket kraftigt uttalat uppfattningen att tegskiftet infördes i Finland av den feodala svenska statsmakten som ett led i de centralstyrda åtgärder som syftade till att kontrollera (den agrara) produktionen och att organisera skatteindrivningen i de finska landskap som i slutet av 1200-talet och i början av följande århundrade införlivades med det svenska riket; detta skulle ha lett till en total reorganisering av jordägandet.¹⁴ Å andra sidan har det emellertid i Sverige på senare tid gjorts gällande att det var inom byalagen som initiativet togs till övergången till solskifte.¹⁵

Förekomsten av tegskifte i Finland under medeltiden har för landskapen Satakunda och Tavastland behandlats i landskapshistorieverk

-
11. Folke Dovring, *Agrarhistorien*, Det levande förflutna. Svenska historiska föreningens folkskrifter 15 (Uppsala 1953), s. 58–60.
  12. Myrdal, *Medeltidens åkerbruk*, s. 53.
  13. Väinö Voionmaa, *Suomalaisia keskiajan tutkimuksia* (Porvoo 1912), s. 202–210; Eino Jutikkala, 'Sarkajalon synty', *Suomalaisen tiedeakateman esitelmät ja pöytäkirjat 1952* (Helsinki 1953), s. 159–160; idem, 'Bymark. Finland', *KLNM* 2, sp. 427; idem, 'Peltojen sarkajako', *Suomen maatalouden historia I* (Helsinki 2003), s. 239–245; John Gardberg, 'Stångtal, skatt och jordvärde i sydvästra Finland', *HTF* 52 (1967:1), s. 80.
  14. Birgitta Roeck Hansen, *The Agrarian Landscape in Finland circa 1700. With Special Reference to Southwest Finland and Ostrobothnia*, Meddelanden nr 97. Department of Human Geography. Stockholm University (Stockholm 1997), s. 68–70.
  15. Ulf Sporrang, *Målarbygd, Agrar bebyggelse och odling ur ett historisk-geografiskt perspektiv* (Stockholm 1985), s. 181–197; Bengt Windelhed, *Barknåre by. Markanvändning och bebyggelse i en uppländsk by under tusen år*, Meddelanden. Kulturhistoriska institutionen. Stockholms universitet 92 (Stockholm 1995), s. 272–282; Dovring, *Agrarhistorien*, s. 58–61.

om dessa landskap, medan det för Nylands vidkommande saknas en sammanfattande framställning om detta jordskifte under medeltiden. För senare tider beskrivs tegskiftet i Nyland med varierande grundlighet i sockenhistorieverken.

I det följande behandlas tegskiftets utbredning och kronologi under medeltiden i Nyland, d.v.s. i Raseborgs län och i Borgå län. Med tanke på kronans aktiva agerande i fråga om frågor rörande jordskiftet under Gustav Vasas regering, följs emellertid centralmaktens agerande ända fram till 1550-talet, medan kartläggningen av förekomsten av solskiftade byar sträcker sig endast till år 1540. Tegskiftet i Nyland kan emellertid inte behandlas utan att dess förekomst i de övriga sydliga landskapen även tas i beaktande. Av denna anledning presenteras inledningsvis i korthet forskningsläget i de övriga sydliga landskapen.

Egentliga Finland

I Egentliga Finland uppträder tegskiftet under förra hälften av 1300-talet. Det första skriftliga omnämnandet är från 1332, och ett smärre antal uppgifter om stångfällda byar i detta landskap finns därefter från 1300-talet. Uppgifterna från Egentliga Finland om förekomsten av stångfällda ägor ökar i antal under 1400-talet, och under senare hälften av århundradet är de mycket talrika. Det ser ut som om övergången till tegskifte i Egentliga Finland varit en långdragen process med byalagen (samfälligheterna) eller enskilda jordägare i dem som initiativtagare. Däremot är det mindre troligt att tegskiftet införts i detta landskap genom överhetliga påbud i anslutning till skattläggningar på 1300- och 1400-talen, även om Väinö Voionmaa framkastat tanken att massiv övergång till tegskifte som jordskifte ägt rum i Egentliga Finland och Nedre Satakunda i samband med verkställandet av de skattereformer som föranleddes av nedsättandet av skatteenheter 1435 och 1436.¹⁶ P.g.a. det för finska förhållanden rikhaltiga, men trots allt knapphändiga källmaterialet är det emellertid inte möjligt att i detalj rekonstruera tegskiftets kronologi och utbredning i Egentliga Finland under medeltiden.

Den första jordeboken för landskapet från år 1540 visar att tegskiftet fram till denna tid fått en helt dominerande ställning som skiftesform. Inte endast i byar med mera än ett hemman låg åkrarna i tegskifte, utan

---

16. Voionmaa, *Suomalaisia keskiajan tutkimuksia*, s. 210.

detta gällde även för en del av de enstaka hemmanen.¹⁷ Å andra sidan fanns det områden i Egentliga Finland där blockskiftet (med åkrarna i hopstycken) dominerade enligt den första jordeboken. Så var fallet med Nykyrko, Letala och Lappo socknar i Vemo härad, där jordreliefen inte skapade förutsättningar för tegskiftet, samt biskopsgodsden på Kustö liksom även bönderna i Runa kungsgårdslän.¹⁸

Åland

Det första omnämmandet av tegskifte på Åland är från 1386, då rådmannen och storköpmannen i Stockholm Peter Ålänning till Åbo domkyrka donerade stångfälld jord i Hulta i Sunds socken. I transaktionen specificeras stångens längd till 6 alnar, vilket möjligen kan tyda på att tegskiftet var något nytt i landskapet. I trenne handlingar från 1400, 1401 och 1403 rörande Peter Ålänningss godstransaktioner specificeras hans gods innehav i ovannämnda by samt på ett par öar i de åländska skären i Sunds socken genom angivande av stång- och alntal.¹⁹ Därefter upphör uppgifterna om stångfällda ägor på Åland för 1400-talets vidkommande. Under detta århundrade anges godsens storlek vid godstransaktioner vanligen med antalet ”markköp jord” men även ”mark(er) jord” förekom, och under 1500-talet används i regel uttrycket ”mark(er) jord”.²⁰ Skriftliga uppgifter om tegskifte på Åland under 1500-talet förekommer vid mitten av århundradet, i jordeboken för år 1557. Där har hemmanen i alla byar i Kumlinge socken, omfattande de nuvarande kommunerna Brändö, Kumlinge och Sottunga, anteckningar om alntal.²¹ Från 1500-talet saknas däremot uppgifter

17. T.ex. Papala och Ketto i Vemo socken. *Varsinais-Suomen maakirja 1930*, Suomen vanhimmat maakirjat 1 (Helsinki 1930), s. 149.

18. Voionmaa, *Suomalaisia keskiajan tutkimuksia*, s. 203; Gardberg, ’Stångtal, skatt och jordvärde i sydvästra Finland’, s. 82–83.

19. Jurmo och Långö i nuvarande Brändö socken; av dessa öar var även Långö bebodd i början av 1400-talet. Reinhold Hausen (utg.), *Åbo domkyrkas svartbok med tillägg ur Skoklosters Codex Aboensis – Registrum ecclesiae Aboensis (REA)* (Helsingfors 1890): 290, 293, 297; jfr Erik Bertell, *Skattedistrikt och förvaltningsområden på Åland under tidigt 1500-tal*, Skrifter utgivna av Ålands kulturstiftelse XII (Mariehamn 1983), karta s. 106.

20. Voionmaa, *Suomalaisia keskiajan tutkimuksia*, s. 203.

21. Kaj Mikander (red.), *Åländska handlingar 1530–1634* II:1, *Jordeböcker 1537–1605*, Ålands urkundssamling, Andra delen (Helsingfors 1959), s. 38–43; Birgitta Roeck Hansen, *Township and Territory: A Study of Rural Land-use and Settlement Patterns in Åland c. A.D. 500–1550*, Acta universitatis Stockholmiensis, Stockholm Studies in Human

om tegskifte i handlingar rörande godstransaktioner, men detta kan bero på att sådana handlingar rörande Åland är mycket fåtaliga för detta århundrade.²² Anmärkningsvärt är även att Brändö och Kumlinge hade det lägsta utsädet i landskapet per hemman, år 1628 endast 0,38 tunnor, medan det genomsnittliga utsädet i de övriga åländska socknarna varierade mellan 2,24 och 3,67 tunnor per hemman.²³ Från slutet av århundradet och början av 1600-talet förekommer däremot i de exceptionella åländska domböckerna från 1588, 1601, 1606 och 1607 några uppgifter om tegskifte. Sådana byar fanns i Eckerö (1), Föglö (1), Jomala (1), Kumlinge (2), Lemland (2), Sund (1) och Saltvik (2), av vilka de flesta var belägna i de östliga delarna av landskapet i skärgården och vid kusten.²⁴

Uppgifterna i jordeboken om förekomsten av tegskifte i Kumlinge socken på 1550-talet väcker frågan om detta jordskifte trots allt var allmänt förekommande på Åland under 1500-talet och eventuellt redan under medeltiden. Vissa omständigheter talar emellertid för att tegskiftet i Kumlinge socken på 1550-talet var en undantagsföreteelse. Kumlinge hörde i början av 1400-talet till Sunds socken men låg av-

---

Geography 6 (Stockholm 1991), s. 49. Även i 1558 års jordebok har för hemmanen i ett antal byar i Kumlinge socken antecknats siffror vänster om böndernas namn utan angivelse av innebörden. Dessa siffror avser helt entydigt alntal, men de avviker i regel från stång- och alntalen föregående år. Mikander (red.), *Åländska handlingar 1530–1634* II:1, s. 59–61.

22. Reinh. Hausen (utg.), *Bidrag till Finlands historia (BFH) III–V* (Helsingfors 1904, 1912–1917); *Jaakko Teitin valitusluettelo Suomen aatelistaa vastaan 1555–1556 – Jakob Teits klagomålsregister emot adeln i Finland år 1555–1556*, Todistusappaleita Suomen historiaan V (Helsinki 1898), s. 71, 153, 175, 177–179; Mikander (red.), *Åländska handlingar 1530–1634* II:1.
23. Carl Ramsdal, *Under Gustav Vasa och hans söner samt stormaktstiden*, Det åländska folkets historia II:1 (Mariehamn 1988), s. 148–149. Jordbrukets ringa omfattning i Kumlinge-Brändö framgår även av att tiondeintäkterna från socknen inte räckte till för avlöning av kyrkoherden utan kronan var nödsakad att med betydande belopp bidra till prästens avlöning från andra kronointäkter – detsamma gällde i betydligt mindre grad för kyrkoherden i Föglö. Ålands räkenskaper 1646, FRA 7232, s. 22, 27, 209, Riksarkivet (RA), Helsingfors.
24. I Kumlinge: Fiskö [i Brändö] och Kumlinge; i Föglö: Sonnoda; i Lemland: Granboda och Svinö [i Lumparland]; i Sund: Vargata [i Vårdö]; i Saltvik: Bertby och Rangaby; i Jomala: Gottby; i Eckerö: Hamnö. Kaj Mikander (red.), *Åländska handlingar 1530–1634* II:1, *Domböcker 1588, 1601 och 1606–1608*, Ålands urkundssamling, Tredje delen (Mariehamn – Helsingfors 1977), s. 4, 8, 40, 59, 78, 111, 114, 124, 146. Anmärkningsvärt är att Fiskö by i nuvarande Brändö saknade spannmålsodling på 1620-talet. Ramsdal, *Under Gustav Vasa och hans söner samt stormaktstiden*, s. 148.

skilt i östligaste skärgården vid gränsen mot Egentliga Finland. De få uppgifterna om tegskifte på Åland i slutet av 1300-talet och i början av 1400-talet är från Sunds socken. Hulta by är belägen på det åländska fastlandet vid kusten i öster. De övriga två bosättningarna med tegskifte vid sekelskiftet 1400, Jurmo och Långö i nuvarande Brändö kommun, ligger däremot alldeles invid Skiftet. Till skillnad från det övriga Åland, där de kollektiva skattelagen kallades ”nötslag”, ”marklag” och ”teckja”, var benämningen på de tre östligaste åländska skattelagen ”bol”, en benämning som användes bl.a. i Egentliga Finland för motsvarande skattelag. Dessa tre skattedistrikt omfattade geografiskt hela nuvarande Brändö kommun samt de östligaste öarna i Kumlinge kommun.²⁵ Den öståländska skärgården ser dessutom ut att skilja sig bebyggelsemässigt från det åländska fastlandet. Den västra delen av Åbolands skärgård samt den öståländska skärgården ända till kusttrakterna i Sunds socken tillhör ett område som i ljuset av ortnamnen ser ut att tillhöra ett yngre skikt av bebyggelse än bosättningen på det åländska fastlandet.²⁶ Sålunda ser tegskiftet i den östligaste åländska skärgården ut att under medeltiden ha varit en anomali i disponeringen av åkerjorden på Åland. Spridningen av tegskiftet till detta område har börjat redan kring sekelskiftet 1400, men huruvida spridningen fortsatt är däremot oklart.

En annan möjlighet är att kronan i samband med beskattningsreformerna på 1550-talet påbörjat införandet av tegskiftet på Åland österifrån men att detta projekt sedan avstannat. För att spridningen av tegskiftet till Åland skett österifrån talar den omständigheten att nästan alla byar som fram till de första åren av 1600-talet framträder i källmaterialet som tegskiftade låg i den öståländska skärgården eller vid det åländska fastlandets ostkust eller i dess närhet. Åland hörde dessutom från mitten av 1200-talet till sekelskiftet 1400 under fogdarna och hövitsmännen i Åbo.²⁷ Förekomsten av tegskifte i Jurmo och

---

25. Eljas Orrman, 'Den svenska bebyggelsens historia', *"Finska skären"*. Studier i åboländsk kulturhistoria utgivna av Konstsamfundet till dess 50-årsjubileum 1990 (Helsingfors 1990), s. 224–226; Bertell, *Skattedistrikt och förvaltningsområden*, karta s. 102–103.

26. Kurt Zilliacus, 'De svenska ortnamnen', *"Finska skären"*. Studier i åboländsk kulturhistoria utgivna av Konstsamfundet till dess 50-årsjubileum 1990 (Helsingfors 1990) s. 366–370.

27. Birgitta Fritz, *Hus, land och län. Förvaltningen i Sverige 1250–1434 II*, Acta Universitatis Upsaliensis 18 (Stockholm 1973), s. 113, 118, 121, 125–126.

Långö i början av 1400-talet talar emellertid för att tegskifte i någon utsträckning förekommit i de östliga delarna av landskapet redan före 1500-talet.

På Åland har situationen i fråga om tegskiftet emellertid varit radikalt förändrad på 1600-talet jämfört med tidigare århundraden. Under detta århundrade låg åkrarna i de flesta byarna i landskapet synbarligen i mer eller mindre utpräglat tegskifte.²⁸

Satakunda

De medeltida uppgifterna om förekomsten av tegskifte i Satakunda är med ett undantag från landskapets västliga och sydliga delar, d.v.s. från Nedre Satakunda, omfattande socknarna Eura, Euraåminne, Vittis (Hvittis), Kumo, Loimijoki, Ulvsby samt Kjulo fjärding²⁹. Det första omnämmandet av stångfälda ägor i Satakunda är från 1402. Då erhöll ärkedjäknebordet i Åbo ett frälsegods i Norrmark by i Ulvsby socken (nu i Björneborg) vars storlek angavs vara ”*otto stenger jord öffuer alt byskipte*”.³⁰ Därefter dröjde det ända fram till år 1447 innan följande uppgift om tegskifte i Satakunda föreligger. Av en handling från detta år rörande Karhiniemi frälsehemman i Vittis socken som tidigare donerats till Nådendals kloster framgår att i byn något tidigare förrättats ett ”*schwænsch skipte*” som i samma handling även kallas ”*rættha soolskipte*”. Övergången till tegskifte i byn har ansetts ha ägt rum sannolikast 1425–1440.³¹ Förekomsten av uttrycken *svenskt skifte* och *rätt solskifte* talar för att tegskiftet har uppfattats som en ny innovation som inte var fullt etablerad i regionen som rådande form av jordskifte.

28. Ramsdal, *Under Gustav Vasa och hans söner samt stormaktstiden*, s. 147–148; Roeck Hansen, *Township and Territory*, s. 49, 98–100, 113–114, 116–117, 142–145, 165.

29. Till Nedre Satakunda härad räknades under medeltiden även Närpes socken i nuvarande Österbotten, men denna socken lämnas obeaktad liksom även Lappo socken i Egentliga Finland som under 1600-talet blev överförd till Nedre Satakunda härad.

30. Överlåtaren var frälsemannen och ärkedjåknen i Åbo, magister Henricus Magni, som även innehade en prebenda i Uppsala domkyrka. Hans syster var i sitt andra gifte gift med Kort Bitzer, stamfar till släkten Bidz i Finland. *REA*: 294; Seppo Suvanto, *Satakunnan historia III* (s.l. 1973), s. 225; Eric Anthoni, 'Bidz', *Äldre svenska frälselsäakter I:2* (Stockholm 1965), s. 119; idem, *Finlands medeltida frälse och 1500-talsadel* (Helsingfors 1970), s. 189, 352.

31. *FMU III*: 2714; Suvanto, *Satakunnan historia III*, s. 225; Eric Anthoni, 'Garp', *Äldre svenska frälselsäakter I:2* (Stockholm 1965), s. 151–152.

De följande källuppgifterna om tegskifte är först från början av 1500-talet. Från de fyra första årtiondena av århundradet finns sådana uppgifter från sammanlagt tio byar från åren 1514, 1520, 1529 och 1532. Endast en uppgift från Tyrvis 1532 hänför sig till Övre Satakunda, medan resten gäller byar i Nedre Satakunda.³²

De skriftliga beläggen om tegskiftets förekomst i Nedre Satakunda under tiden fram till 1540 tyder således på att denna skiftesform vunnit mera allmänt insteg i denna del av landskapet sannolikt först mot slutet av 1400-talet och i början av följande århundrade. Det måste emellertid framhållas att sådana handlingar som rör godstransaktioner och jordtvister om hemman och utmarker i Nedre Satakunda under perioden 1440–1540 uppgår inalles till endast ett fyrtiotal, och i dem förekommer endast ett trettiotal hemman förutom ett smärre antal separata jordområden och utmarker. I dessa handlingar saknas alla uppgifter om byamål eller skatteenheter för hemmanen med undantag av de ovan behandlade handlingarna, där stång- och alntal för hemman anges.³³ Allt talar emellertid för att övergången till tegskifte i Nedre Satakunda i större omfattning kommit i gång först mot slutet av 1400-talet. Att tegskiftet skulle ha påförts byarna i Nedre Satakunda i anslutning till en skattereform i landskapet efter 1436, såsom Väinö Voionmaa förmodat, är däremot mycket osannolikt.³⁴

Från Nedre Satakunda finns en dombok för åren 1550–1552 som belyser situationen i fråga om tegskiftets utbredning i denna del av landskapet. Tegskiftet var då allmänt i alla socknar, men i alla socknar fanns även talrika byar som hade sina åkrar liggande i blockskifte (i hopstycken). Mauno Jokipii har utgående från tegskiftets förekomst hos biskopslandborna i Nedre Satakunda ansett att vid mitten av

---

32. I Nedre Satakunda i Vittis: Karhiniemi, Kotaja, Mommola, Pehula, Punoila, Pinna-koski, Salmenoja; i Kjølo: Kankaanpää; i Kumo: Kieltare; i Loimijoki: Lauroinen. – I Övre Satakunda: i Tyrvis (i nuv. Sastamala): Raukko. Suvanto, *Satakunnan historia* III, s. 225–226; Juhani Piilonen, *Sastamalan historia* 2 (Vammala 2007), s. 221.

33. *FMU* III–VIII, *REA*.

34. Det bör observeras att då Voionmaas undersökning om de medeltida kamerala förhållandena i Finland utkom, hade endast volym I av *FMU* fram till 1400 utkommit även om A. I. Arwidssons källpublikationer och *Registrum ecclesiae Aboensis* fanns tillgängliga. Seppo Suvanto som ansett att 1430-talets skattenedsättningar förverkligades i Satakunda sannolikt först åren 1442–1446, har inte sett något samband mellan denna skattereform och övergången till tegskifte i Satakunda. Suvanto, *Satakunnan historia* III, s. 346.

1500-talet låg ca hälften av byarna i denna del av landskapet i tegskifte. Vid denna tid förekom det fall där en del av hemmanen i byn hade sina bröståkrar i tegskifte medan ett par andra i byn hade dem i hopstycken.³⁵

Mauno Jokipii har framkastat tanken att förekomsten av byar med åkrarna i blockskifte åtminstone delvis har berott på uppkomsten av ödegårdar under senmedeltiden. Han hänvisar till byggningabalken 41 i Kristoffers landslag som möjliggjorde att i byar, där det fanns ödegårdar, de hemman som var i bruk hade möjlighet att gärda sina åkrar separat från de öde hemmanens. Han hänvisar även till situationen i ovannämnda Karhiniemi by i Vittis socken. Där var tegskiftet (det svenska skiftet) genomfört 1447, men på 1600-talet låg byn endast delvis i tegskifte; man har således någon gång rivit upp tegskiftet i en del av byn.³⁶

Situationen var helt annorlunda i de nordliga och östliga delarna av landskapet, d.v.s. i Övre Satakunda. Såsom ovan framgått föreligger endast en uppgift om tegskifte i denna del av landskapet. Tegskiftets spridning i Övre Satakunda ägde åtminstone till övervägande del rum efter mitten av 1500-talet och står i ett klart samband med Gustav Vasas krav från 1556, att i samband med de skattejämkningar som då påbjöds i Finland skulle tegskifte verkställas i de västliga delarna av landet och i Tavastland i de byar vilka dittills inte ännu blivit tegskiftade. Detta verkställdes inte sällan med tvång varom saköreslängderna från de följande åren entydigt vittnar, men någon total övergång till tegskifte har inte fåtts till stånd under 1500-talet.³⁷

Tavastland

Tegskiftet vann under medeltiden insteg i Tavastland även om de skriftliga beläggen är tämligen fåtaliga. Från 1400-talet och det första årtiondet av följande århundrade finns sammanlagt halvtannat tiotal skriftliga uppgifter om förekomsten av detta jordskifte i Tavastland.

35. Suvanto, *Satakunnan historia* III, s. 226–227; Mauno Jokipii, *Satakunnan historia* IV (s.l. 1975), s. 11–49.

36. Jokipii, *Satakunnan historia* IV, s. 12–16. Jokipii framhåller att man på 1600-talet i flera byar i Satakunda med stöd av nämnda lagrum rev upp tegskiftet i byar med ödesmål.

37. Jokipii, *Satakunnan historia* IV, s. 15–16; Armas Luukko, 'Elinkeinot', *Hämeen historia* II:1 (Hämeenlinna 1957), s. 18–20; Piilonen, *Sastamalan historia* II, s. 221.

Av dessa hänför sig nio till 1400-talet och de östliga delarna av landskapet, medan åtta gäller de sydvästra delarna av landskapet under de första åren av 1500-talet.

Största delen av uppgifterna från 1400-talet om tegskifte i östra Tavastland ingår i en enda källa, den s.k. ”Domboken för Sydöstra Tavastland 1443–1502”. Det är inte fråga om en regelrätt dombok, utan i volymen har i början av 1600-talet kopierats utdrag ur flera äldre domböcker rörande jordegendom samt rågångar.³⁸ Undantagen utgörs av två handlingar, den ena gällande två byar i Hattula socken den andra två byar i Tuulos socken; den senare handlingen ingår dock i förkortad form i Sydöstra Tavastlands dombok.³⁹

Det första omnämmandet av tegskifte i Tavastland hänför sig till Hattula socken och år 1455, då det i samband med rågången mellan Hattula och Mäskälä socknar meddelas att ”*Medsin kylä [Metsäkylä] skall vara i teghe skipte medh Pekoila [Pekola]*”.⁴⁰ Ett ”rätt solskifte” i Kauramaa by i Hollola omtalas 1460⁴¹ och från Tuulos socken finns uppgifter från 1477 och 1478 rörande Sairiala och Toivaala byar. Det förstnämnda året dömdes det ”*svenska skifte*” som Knut Posse hade gjort med Sairialaborna stadigt och fast.⁴² I de övriga fallen anges jordägarnas andelar i såväl byåkrar som samfällda utmarker med deras stängtal. Dessa uppgifter hänför sig till Tuulos socken 1460, Hollola socken 1486 och 1494 samt Sysmä socken 1490.⁴³

Alla uppgifter om tegskifte i Tavastland från början av 1500-talet ingår i en konceptdombok för sydvästra Tavastland, d.v.s. Säxmäki härad, omfattande åren 1506–1510,⁴⁴ där deras antal uppgår till åtta. Byarna där tegskifte omtalas låg i Kulsiala (1506 svenskt skifte), Pälkäne (1508 svenskt skifte), Saaris (Saarioinen) (1508 svenskt skifte, 1509

38. Kauko Pirinen, ’Suomen keskiaikaiset arkistot’, *Historiallinen Arkisto* 52 (1947), s. 68–80; Lena Törnblom, *Erik Axelssons domar och dombok – en förkommen domboks proveniens och innehåll*, Proveniensarbete för högre arkivexamen 23.7.1990, s. 57–58, Riksarkivet, Helsingfors.

39. *FMU IV*: 2994 och 3770.

40. *FMU IV*: 2994 (vidimation från år 1622); Vilho Niitemaa, ’Hämeen keskiaika’, *Hämeen historia I* (Hämeenlinna s.a.), s. 472, 541 not 8.

41. Reinh. Hausen (utg.), *BFH I* (Helsingfors 1881), s. 67.

42. *FMU IV*: 3770; *BFH I*, s. 50–51.

43. I Tuulos [nu i Tavastehus]: Vitsiala; i Hollola: Pyriokamaa och Vehmainen; i Sysmä: Kurenniemi. *BFH I*, s. 41, 81, 85, 93; Niitemaa, ’Hämeen keskiaika’, s. 472, 541 not 8.

44. Pirinen, ’Suomen keskiaikaiset arkistot’, s. 80–83.

svenskt skifte) samt Loimo (nuvarande Forssa-Tammela-trakten med kringliggande områden) (1508, tre byar 1509).⁴⁵

De spridda uppgifterna visar att tegskiftet fram till början av 1500-talet spridits till största delen av de under medeltiden bebodda delarna av Tavastland; det förekom även öster om Pääjänne i Sysmä. Tegskiftet har säkerligen varit allmänare än vad de fåtaliga uppgifterna ger vid handen, men å andra sidan har detta jordskifte inte blivit den dominerande formen av skifte fram till de första årtiondena av 1500-talet. Förekomsten av uttrycken *rätt solskifte* och *svenskt skifte* i handlingarna talar starkt för övergången till tegskifte i byn, där åkrarna tidigare legat i hopstycken.⁴⁶ I kronans kamerala material finns emellertid redan i början av 1540-talet uppgifter om stänger som mått på jordegendom. I skatteundervisningen för Tavastehus län 1541 meddelas för socknarna Hauho, Jämsä, Porras (Portas) och Janakkala att huvudskatten i dessa socknar utgjordes efter kroket, det är efter jordtalet och är gemenligen räknat sex stänger uti varje krok, medan omnämmandet av stänger saknas för de övriga socknarnas vidkommande.⁴⁷ Anmärkningsvärt är emellertid att de ovan nämnda socknarna med undantag av Jämsä är de första i uppräknningen av socknarna i respektive härad. Detta föranleder antagandet att angivandet av krokens storlek i stänger har varit en kameral fiktion eller saknat motsvarighet i verkligheten. Detta får stöd av skattläggningsförfarandet i Tavastland under 1550-talet och därefter.

Tegskiftena i Sairiala och i Toivaala i Tuulos socken 1477 och 1478 som Knut Posse medverkat i förtjänar en närmare granskning. Vid mitten av 1400-talet tillhörde frälsejord i Sairiala bl.a. Olof Tavast och detta gods förvärvades på 1470-talet av Knut Posse som ägde gården till början av 1480-talet. Som ovan framgått betecknas skiftet i Sairiala 1477 som ett ”svenskt skifte”. Från följande år finns i ett dombrev, bevarat i en avskrift från 1500-talet, rörande Sairiala och Toivaala, formuleringen: ”*Dömdhes thet skiffthe stadught och ffast, som Toijuolla boo och Saijralla boo haffdhe gioorth med Knut Posse, bådhe oppå brijst och ængh och wtmarcker, [...]*”. Vidare meddelas: ”*Item thå waar it reeth*

45. I Saris socken: Risikkala och Sotkia [båda nu i Akaa]; i Loimo socken: Rautia, Marttila [tidigare i Pusula, nu i Lojo i Nyland] samt Jakkula och Viluksela [båda nu i Somero]; i Kulsiala socken: Uuhiniemi [nu i Orivesi]; i Pälkäne socken: Pakkala. *BFH* I, s. 197, 202, 235, 264, 282–285; Niitemaa, ’Hämeen keskiaika’, s. 472, 541 not 8.

46. Luukko, ’Elinkeinot’, s. 417–418.

47. FRA 3673: 2, 12v, 16, 24v, RA, Helsingfors.

skiffthe emellann Knuth och böndernar i Saijralla och Toijalla om then iordh: försth i thet gærdhet som ligger emot Juthilla, fick Knuth förste teeghenn, som ligger wth medh gårdhenn, och ther næst fffingho bönderne och så effther Knuth.” Dessutom talas i dombrevet om utmarker ”wthi fförbenämndhe brijst iordhenn” varjämte uppräknas ett stort antal åkerstycken med angivande av utsädet såsom ”[i]tem i Ylenpældhoo tu pundha landh ioordh.” Om situationen i det andra gårdet får man veta: ”Ithem wthi thet andhra gærdhet haffuer Knuth it stücke landh, som ligger rålaagdht, och bönderne haffua ther wthi teegh på bådha, sijdhonar.” Formuleringen om utmarker i brösthjorden samt Knut Posses separat avgärdade åkerjord i det andra gårdet antyder att tegskiftet som verkställdes endast var partiellt. Det är uppenbart att det var Knut Posse som hade intresse av att få tegskiftet verkställt. Till år 1477 var riksrådet Knut Posse fogde på Tavastehus i den förläning som Erik Axelssons (Tott) på Viborg hade i Tavastland, men fr.o.m. samma år var han hövitsman på Tavastehus om än någon tid framåt underställd Erik Axelsson. I fråga om tegskiftet i Sairiala och Toivaala har Knut Posse drivit sin sak inom ramen för domstolsväsendet, alltså i enlighet med landslagens stadganden. Detta talar för att man under senare hälften av 1400-talet i Finland inte uppfattat landslagens lagrum om solskifte så att lagen förpliktade att alla byar skulle ligga i tegskifte. Om så hade varit fallet hade Knut Posse p.g.a. sin ställning i Tavastehus slottslän knappast behövt ty sig till rättsväsendet utan hade kunnat nå sitt mål genom sin ställning som högsta styresman i slottslänet.⁴⁸

48. I mitten av 1400-talet fanns i Sairiala enligt Seppo Suvanto minst sex hemman, möjligen ett större antal. Flera frälsemän ägde jord i byn innan frälset samlades i Olof Tavasts händer. I byn fanns 1540 fyra skattememman samt en större frälsegård, Knut Posses tidigare huvudgård. År 1556 inrättades i Sairiala och i Toivaala en kortvarig kungsgård. Invid platsen för Sairiala gård ligger Tuulos kyrka med en sakristia som i gaveln har en kalkstensplatta med ätten Posses vapen. Det har ansetts att Knut Posse bodde på Sairiala gård och att han låtit uppföra sakristian och uppsätta sin vapensköld i gaveln. Markus Hiekkänen har emellertid p.g.a. arkitektoniska och byggnadstekniska skäl anfört att sakristian är från början av 1500-talet, alltså från tiden efter Knut Posses död år 1500, och att plattan med vapenskölden blivit senare uppsatt. *FMU IV*: 3770; *BFH I*, s. 50–51; Anthoni, *Finlands medeltida frälse och 1500-talsadel*, s. 177–178; Seppo Suvanto, 'Keskiäika', *Hauhon, Luopioisten ja Tuuloksen historia I* (Hämeenlinna 1985), s. 634–635, 638–640, 764–758, 771–773; idem, 'Posse, Knut', *Biografiskt lexikon för Finland 1* (Helsingfors & Stockholm 2008), s. 557–560; Hans Gillingstam, 'Posse, Knut', *Svenskt biografiskt lexikon 29* (Stockholm 1995–1997), s. 434–435; Markus Hiekkänen, *Suomen keskiajan kivikirkot* (Helsinki 2007), s. 345–347.

Vid mitten av 1550-talet, särskilt under sin vistelse i Finland 1556, befallde Gustav Vasa att man skulle verkställa skattejämkningar i de finländska landskapen och uppteckna hur många stänger skatteenheterna utgjorde i byarna.⁴⁹ Även om det i breven inte explicit nämns att tegskifte skulle verkställas där det inte ännu förekom, är det klart att detta varit kungens avsikt. Sålunda konstaterar Armas Luukko att avsikten synbarligen varit att verkställa ett nytt allmänt tegskifte i sydvästra Finland och Tavastland. Detta kommer på mångahanda sätt till uttryck i räkenskapsmaterialet. Redan i 1556 års jordebok för Porras (Tammela) socken har alla hemman fått ett stångtal antecknat. Under de följande åren antecknas i de tavastländska räkenskaperna hur många stänger en krok motsvarade. Det är likväl sannolikt att stångtalen i jordeböckerna endast var beräknade stångtal utan motsvarighet i verkligheten men de visar att kronan hade för avsikt att genomdriva tegskiftet i Tavastland. Under de följande åren förekommer i saköreslängderna många fall där bönderna i flera byar blir bötfällda för att ha motsatt sig påbjudna tegskiften. Först under senare hälften av 1500-talet har de flesta byarna i Tavastland legat i tegskifte.⁵⁰

Den svenska kulturgeografen Birgitta Roeck Hansen har på grundval av kartanalyser av tegskiftade byar i Tavastland kommit till avvikande slutsatser om tegskiftets kronologi i Tavastland. Enligt de utförda kartanalyserna har vid genomförandet av tegskiftet i Tavastland bytomterna utmätts med standardiserade arealer varvid en aln om 55,6 cm och en stång om 6 alnar kommit till användning. Den standardiserade uppmätningen av bytomterna har enligt Roeck Hansen ägt rum inom en kort tidrymd och har baserat sig på ett centralt beslut av kronan. Byarna där denna tomtreglering ägde rum är koncentrerade till området kring Tavastehus. Härav drar hon slutsatsen att tegskiftet har införts i Tavastland i samband med byggandet av Tavastehus slott som hade till syfte att kontrollera regionen och skatteuppbörden, och införandet av tegskiftet i byarna har tjänat detta syfte. Detta skulle således innebära att tegskiftet blev infört i Tavastland redan mot slutet av 1200-talet.⁵¹

---

49. Kungliga brev 22.3.1555 samt 9.4, 29.4 och 13.5.1556; det sistnämnda brevet var riktat till fogden på Tavastehus. *Gustaf I:s registratur XXV* (Stockholm 1910), s. 85–87, XXVI (Stockholm 1911), s. 222, 263, 280–292; Luukko, 'Elinkeinot', s. 418.

50. Luukko, 'Elinkeinot', s. 418–422.

51. Roeck Hansen, *The Agrarian Landscape in Finland circa 1700*, s. 20–22, 70. Om Tavastehus slottslän, se Fritz, *Hus, land och län*, s. 128–129.

Ett antal uppgifter från mitten av 1500-talet anger att mätstången vid tegskiftesförrättningarna i Tavastland bestod av tio alnar fram till mitten av 1550-talet, men därefter mätte stängen i landskapet nästan överallt sex alnar. Armas Luukko konstaterar att kronan efter mitten av 1550-talet strävat efter att genomdriva ett uniformt tegskifte i landskapet, varvid en stång om sex alnar skulle användas; ett undantag utgjorde synbarligen Hollola härad där stängen bestod av nio alnar.⁵²

Källmaterialet från medeltiden samt det kamerala materialet kring mitten av 1500-talet ger inte stöd för slutsatsen att tegskiftet skulle ha införts i Tavastland vid tiden för tillkomsten av Tavastehus slott genom påbud av den svenska centralmakten. Nyttjandet av sexualnsstängen i de tegskiften som Roeck Hansen studerat visar att dessa skiften hänför sig tidigast till skattläggningarna och skattejämningsarna under senare hälften av 1550-talet under Gustav Vasas regeringstid och därefter.

Nyland

De tidigaste skriftliga uppgifterna om tegskiftets förekomst i Nyland är från början av 1400-talet. Den första uppgiften om stångfällda åkrar i landskapets västra del är från år 1406 och i den östra delen från år 1412. Landskapet var emellertid fr.o.m. 1300-talet administrativt tudelat i Raseborgs län samt Borgå län som under medeltiden oftast lydde under hövitsmannen på Viborgs slott.⁵³ Även den medeltida bebyggelseutvecklingen i dessa delregioner skilde sig från varandra och likaledes avvek beskattningssystemen från varandra. Mellan Västra och Östra Nyland finns även klara skillnader i tegskiftets utbredningsdynamik. Av denna anledning behandlas tegskiftet i dessa områden separat.

Skriftliga uppgifter om tegskifte i Västra Nyland under perioden 1401–1540 finns från sammanlagt 42 byar. De fördelar sig kronologiskt enligt den första uppgiften om förekomsten av tegskifte i dem på följande sätt:⁵⁴

---

52. Jaakko Teitin valitusluettelo Suomen aatelistora vastaan 1556–1556, s. 32, 60, 197, 201; Luukko, 'Elinkeinot', s. 418–419.

53. Fritz, *Hus, land och län*, s. 136–141.

54. Se bilagan.

	Antal
1401–1410	1
1411–1421	-
1421–1430	-
1431–1440	-
1441–1450	3
1451–1460	2
1461–1470	-
1471–1480	-
1481–1490	1
1491–1500	2
1501–1510	7
1511–1520	2
1521–1530	1
<u>1531–1540</u>	<u>23</u>
	42

Förutom uppgifter om byar som låg i tegskifte finns det från Raseborgs län även ett antal skriftliga uppgifter om separata ängar, skogspartier och fiskevatten vilka definieras med angivande av deras stång- eller antal. Den första uppgiften är från 1450-talet medan de flesta uppgifterna om dem är från 1530-talet.⁵⁵

Uppgifterna om byar som låg i tegskifte är således sparsamma för Västra Nylands vidkommande, men detsamma gäller för angivelserna

55. I Karis [i Lojo]: Borgaberg (1455); i Pojo [i Karislojo]: en äng invid Tammisto by som förvärvat andel i ängen (1473); i Tenala: Bramoholm (1500); i Sjundea: Inkillängen (1533), Brändängen (1536), Fallängen (1537), Lillängen (1537), Träskängen (1537), Vikträsk (1538). Bramoholm låg i Bromarv i nuvarande Raseborgs stad. Borgaberg var en skogsteg om sju stänger som förvärvades till Gerknäs och som enligt Heikki Ylikangas låg i Tötar i nuvarande Lojo stad; Fallängen är en större äng i närheten av Vikarfall och kan indicera att byarna Vikars och/eller Vikarsfall låg i tegskifte men ägoförhållandena i Vikarsfall karakteriseras i äldre tider som trassliga – däremot ser Fallängen inte ut att ha samband med byn Fall. Kartmaterialet från 1600- och 1700-talen har inte genomgåts för att fastställa till vilket byalag eller vilken samfällighet de här nämnda jordarna har hört. *FMU IV*: 2977, 3558, VI: 4882; Aulis Oja (red.), *Erik Flemings maakirjat – Erik Flemings jordeböcker (EF)*, Lisiä Suomen historiaan – Bidrag till Finlands historia VII (Helsinki 1964), s. 102, 108, 110–111, 119; Greta Hausen, *Nylands ortnamn. Deras former och förekomst till år 1600* (Helsingfors 1920–1927), s. 97; Heikki Ylikangas, 'Lohjalaisten historia Ruotsin vallan vuosisatoina', *Lohjalaisten historia I* (Helsinki 1973), s. 71, 97; Alf Brenner, *Sjundea sockens historia 2* (Helsingfors 1955), s. 236, 449, 531–532.

av hemmansstorleken med skattmarkstal, d.v.s. med den västnyländska skatteenheten ”skattmark” och dess bråkdelar. Efter de talrika uppgifterna om byar i vilka hemmansstorleken angavs med skattmarkstal i frälseräfstshandlingen från 1400-talets första årtionde, finns det från 1420-talet till slutet av 1520-talet uppgifter om endast ett tjugotal sådana byar och utägor. Från 1530-talet finns i Erik Flemings s.k. jordebok uppgifter om halvtannat tiotal nya sådana byar samt dessutom om några andra ägor med storleksangivelser av samma slag. I västnyländska handlingar från medeltiden förekommer dessutom uppgifter om transaktioner rörande jordagods för vilka uppgifter om stång-/alntal samt skattmarkstal saknas, men de har inte beaktats i detta sammanhang.

De talrika uppgifterna från 1530-talet om byar som låg i tegskifte baserar sig till största delen på en enda källa, Erik Flemings finska ”jordebok”. Kungagunstlingen och innehavaren av Raseborgs slott och län 1528–1540 samt lagmannen i Söderfinne lagsaga med Svidja i Sjundeå som fäderneärvd sätesgård, bedrev en målmedveten verksamhet för att utöka sitt jordinnehav i Nyland, främst i Sjundeå och Lojo socknar. Hans s.k. jordebok innehåller närmare hundra avskrifter av dombrev och andra handlingar med anknytning till jordförvärven från slutet av 1520-talet till slutet av 1550-talet som utvidgningen av jordinnehavet i nämnda socknar gav upphov till.⁵⁶ Med några undantag finns uppgifterna om de 23 byar i Västra Nyland som för första gången förekommer som tegskiftade under perioden 1531–1540 endast som avskrifter i Erik Flemings jordebok.

Den första uppgiften om en by som låg i tegskifte i Västra Nyland är från år 1406 och gäller Germundby i Tenala socken, där det fanns frälsebosättning.⁵⁷ Föregående år hade storleken på en jordegendom i byn uttryckts med skattmarkstal.⁵⁸ Därefter dröjde det till slutet av

---

56. Jordeboken innehåller även avskrifter av handlingar rörande andra finska landskap, främst Egentliga Finland där Erik Fleming ägde Qvidja sätesgård, men de flesta avskrivna handlingarna hänför sig till Raseborgs län – främst Sjundeå och Lojo socknar. I jordeboken ingår även ett smärre antal handlingar från 1400-talet och de första årtiondena av 1500-talet. *EFJ*, s. 205–210.

57. *FMU II*: 1239; Anthoni, *Finlands medeltida frälse och 1500-talsadel*, s. 368. Enligt Oscar Nikula ska stänger ha förekommit som byamål i Germundby redan 1382, men så är inte fallet, för Nikula har utgående från skattmarkstal i början av 1400-talet beräknat anfört stångtal i Germundby för 1300-talet. *REA*: 909; Oscar Nikula, *Tenala och Bromarv sockens historia 2* (Helsingfors 1938), s. 325–326.

58. *FMU II*: 1210.

1440-talet innan nya tegskiftade byar framträder i det skriftliga källmaterialet från Västra Nyland. Ett par omständigheter tyder på att tegskiftet endast undantagsvis förekom i Västra Nyland under de första årtiondena av 1400-talet. För detta talar ett par exceptionella handlingar rörande förbrutna frälsehemman i några socknar i Västra Nyland samt i ett par socknar i Egentliga Finland.

Erik av Pommern lät 1405 verkställa indragning av hemman som under Albrekt av Mecklenburgs tid och därefter kommit under frälset i Finland. Vid indragningarna medverkade unionskungens högsta riksämbetsman, hovmästaren Jens Due, som sannolikt under en kort tid innehade Åbo slott med Egentliga Finland och Raseborgs län som förläning.⁵⁹ Godsindragningarna verkställdes i hela Egentliga Finland och i Västra Nyland, men handlingar med listor över indragna hemman finns bevarade endast från Pemar och Sagu socknar i Egentliga Finland samt från Ingå, Lojo och Karis i Raseborgs län. I Ingå indrogs gods i två byar, i Lojo i en by och i Karis i nio byar.⁶⁰ Storleken på alla indragna hemman i dessa socknar anges med skattmarkstal, inte med stång- eller alntal. I detta avseende skiljde sig situationen i Västra Nyland klart från förhållandena i Sagu och Pemar. I Sagu berörde indragningen 36 byar. I två av dem anges hemmanens storlek med stång- och alntal och i en av byarna med röketal, medan i fråga om de övriga byarna endast antalet gods meddelas, i de flesta fallen var det fråga om ett gods per by. För Pemar upptar listan reducerade hemman i 21 byar. I elva av dem anges hemmanens storlek med stång- och alntal, medan de flesta av de övriga byarna blev indragna i sin helhet.⁶¹

Uppgifterna från frälsereduktionen 1405 tyder på en klar skillnad mellan Egentliga Finland och Västra Nyland i fråga om förekomsten av tegskifte. Att tegskiftade byar helt saknas bland de byar i Västra Nyland som berördes av frälseräfstn tyder på att tegskiftet inte i nämn-

---

59. Om frälseräfstn se Eric Anthoni, 'Drottning Margaretas frälseräfst i Finland', *HTF* 40 (1955), s. 1–31; jfr Jalmari Jaakkola, *Suomen myöhäiskeskiaika I*, Suomen Historia V (Porvoo & Helsinki 1950), s. 59–67. Om Jens Due och hovmästarämbetet samt innehavet av Åbo och Raseborgs län, Jens E. Olesen, 'Erik af Pommern og Kalmarunionen. Regeringssystemets udförmning 1389–1439', Per Ingesman & Jens Villiam Jensen (red.), *Danmark i senmiddelalderen* (Aarhus 1994), s. 147–149; Herluf Nielsen, 'Hofmester', *KLNM* 6, sp. 631–632; Helge Pohjolan-Pirhonen, 'Hofmester. Finland', *KLNM* 6, sp. 632–633; Fritz, *Hus, land och län*, s. 122–123, 139.

60. *FMU* II: 1209

61. *FMU* II: 1213.

vård grad vunnit insteg i Västra Nyland trots att uppgifter om indragningarna i de västligaste socknarna Tenala och Pojo saknas. Från det första årtiondet av 1400-talet finns från Västra Nyland förutom de 12 byarna i indragningslängden ytterligare i andra handlingar uppgifter om tre byar i socknarna Tenala, Lojo och Karis där hemman med skattmarkstal förekommer.⁶² Från 1410- och 1420-talen saknas emellertid även uppgifter om skattmarkstal i byar och utmarker i Raseborgs län. Övergången till tegskifte i Germundby i Tenala 1406 ser trots allt i ljuset av det knapphändiga källmaterialet ut att ha varit en undantagsföreteelse. Därefter dröjde det till slutet av 1440-talet innan nya tegskiftade byar framträder i handlingarna.

Från 1440- och 1450-talen finns det uppgifter om inalles fem byar i Raseborgs län som låg i tegskifte. Den första av dessa uppgifter härstammar från Karis socken 1449 och gällde ett frälsegods i Sannäs bestående av en tredjedel av byn, d.v.s. ”*viiij stænghir æpther svænst skipte*”.⁶³ Redan från 1447 finns emellertid en uppgift från Lojo där en jordförsäljning angavs bestå av ”*en åttonde teg i Vijala by*”, varmed synbarligen avsetts var åttonde teg, vilket antyder existensen av teglag och sålunda tegskifte i byn.⁶⁴ Från 1460- och 1470-talen saknas uppgifter om nya tegskiftade byar, men från sistnämnda årtionde finns en uppgift om en stångfäld äng i Pojo (i Karislojo).⁶⁵ Från början av 1480-talet ända till slutet av 1520-talet uppträder per årtionde några nya byar som låg i tegskifte, men under 1530-talet stiger antalet till över tjugo, av vilka nästan alla är belägna i Sjundeå, Karis (Lojo), Lojo och Pojo (Karislojo) socken. Denna höga siffra beror nästan helt och hållet på uppgifter i de avskrifter av dombrev som ingår i Erik Flemings jordebok. Det får anses helt klart att det inte ägt rum någon snabb övergång till tegskifte i dessa

62. Karnais (1404) i Lojo, Germundby i Tenala (1405), Ovanäng (1409) i Ingå. *FMU* II: 1189, 1210, 1293.

63. *FMU* III: 2790; Anthoni, *Finlands medeltida frälse och 1500-talsadel*, s. 365.

64. *FMU* III: 2715. Priset på den försälda jorden uppgick till 43 bondemarkar, som har motsvarat 32,25 eller 40,31 marker svenska penningar. Detta har varit ett betydande penningbelopp och det är osannolikt att en enda ängsteg har betingat ett sådant pris. Detta talar för att uttrycket avsett var åttonde teg i varje teglag. Under 1400-talet varierade priserna på en stång i byarnas byamål betydligt beroende på åkrarnas och övriga tillgångars storlek. I Egentliga Finland kunde enligt några stickprov en stång i byamålet betinga mellan 6 och 30 mark penningar. *FMU* III: 2251, 2654, IV: 3215, 3705. Jfr Kauko Pirinen, 'Bondemark'; *KLNM* 2, sp. 101–103.

65. Se not 55.

socknar under nämnda årtionde eller den närmast föregående tiden utan att Erik Flemings jordebok återspeglar resultatet av en längre tids utveckling. Det får anses sannolikt att motsvarande utveckling ägt rum även i de övriga delarna av Raseborgs län trots att detta inte kommer till synes i det knapphändiga källmaterialet. För detta talar indirekt en uppgift från Esbo socken, där det fram till slutet av 1530-talet helt saknas uppgifter om byar i tegskifte. När det skulle upprättas prästgård för socknen 1492, meddelades att den planerade prästgården skulle ligga ”utan all teghskiffte med grannom och nagrannom”.⁶⁶ Detta ger en antydning om att tegskiftet åtminstone i någon omfattning förekom i Esbo under 1400-talets sista årtionden trots att konkreta uppgifter om byar i tegskifte saknas ända fram till 1540.

Det knapphändiga källmaterialet från Raseborg län för största delen av den behandlade tiden ger vid handen att tegskiftet började spridas i de västnyländska socknarna först fr.o.m. 1440-talet, sannolikast från slutet av detta årtionde. Någon exakt bild av kronologin kan emellertid inte fås. Främst i ljuset av uppgifterna i Erik Flemings jordebok vill det emellertid synas att tegskiftet kontinuerligt vunnit terräng i Raseborg län under de sista decennierna av 1400-talet och de första årtiondena av följande århundrade. Ännu på 1530-talet fanns det emellertid i Esbo, Kyrkslätt och Sjundea socknar byar där hemmansandelarna angavs endast med skattmarkstal, inte med stång- och alntal. Detta tyder på att det ännu under nämnda årtionde förutom enstaka hemman, bl.a. sätesgårdar, fanns ett visst antal byar i Raseborgs län som inte låg i tegskifte. Antalet sådana byar kan emellertid inte fastställas p.g.a. det knapphändiga källmaterialet för tiden före 1540.

Kronans fogderäkenskaper börjar för Raseborgs läns vidkommande år 1540. Från detta år finns två jordeböcker. I dem finns endast för en liten del av byarna angivet hur många stänger som fanns i byn. Dessa uppgifter förekommer på olika håll i de båda jordeböckerna och har synbarligen inget samband med om byn låg i tegskifte eller inte.⁶⁷ Först 1570 års jordebok har heltäckande uppgifter om antalet stänger i byarna i Raseborgs län.⁶⁸

---

66. FMU V: 4454.

67. FRA 2920, 2948, RA, Helsingfors. T.ex. för Storsannäs och Lillsannäs i Karis socken har jordeboken inga uppgifter och stångtal trots att byn låg i tegskifte 1449. FRA 2948, fol. 48r, RA, Helsingfors.

68. FRA 3317, RA, Helsingfors.

Kronologin i spridningen av tegskiftet i Raseborgs län påminner i hög grad om kronologin i Tavastland. Där förekommer tegskiftade byar, visserligen sparsamt, fr.o.m. mitten av 1450-talet medan detta gäller för Raseborgs län från slutet av 1440-talet men med den skillnaden att den första tegskiftade byn omtalas redan 1406. Det är knappast en slump att tegskiftade byar börjar förekomma i Raseborgs och Tavastehus län fr.o.m. tiden kring 1450. Kristoffers landslag som antogs i riket 1442, innebar lättnader i jämförelse med Magnus Eriks- sons landslag för den byaman eller de byamän liksom för frånvarande jordägare som önskade få tegskiftet infört i byn. Trots att det hävdats att den yngre landslagen inte blev allmänt tillämpad,⁶⁹ kan det inte uteslutas att tillämpningen av den nya lagen förklarar de tegskiftade byarna i Raseborgs och Tavastehus län från mitten av 1400-talet. Däremot finns det inte sådana uppgifter som skulle tyda på att tegskiftet skulle ha påbjudits i Raseborgs län av kronan i anslutning till nedsättningen av skattetungan vid mitten av 1430-talet, såsom Väinö Voionmaa förmodat.

Trots det knapphändiga källmaterialet kan man se ett mönster i den geografiska spridningen av tegskiftet i Raseborgs län fram till 1540. De första uppgifterna om tegskifte i de västnyländska socknarna är följande: Tenala 1406, Lojo 1447, Karis 1449, Pojo (Karislojo) 1457, Sjundeå 1490, Ingå 1501, Vichtis 1520, Kyrkslätt 1538; från Esbo saknas uppgifter om byar i tegskifte, men formuleringen 1492 att prästgården inte låg i tegskifte med grannarna tyder på att detta jordskifte redan då förekom i socknen. Det ser således ut som om tegskiftet under förra hälften av 1400-talet börjat spridas i Raseborgs län från Egentliga Finland till de västliga socknarna Tenala, Lojo, Karis, och Pojo. Senast under de sista årtiondena av århundradet fick detta jordskifte fotfäste i de östliga socknarna och ser ut att under de första årtiondena av 1500-talet ha blivit den dominerande formen av jordskifte, vilket dess allmänhet i Sjundeå på 1530-talet antyder. Det är anmärkningsvärt att tegskiftet nått även de nordliga delarna av Lojo samt Vichtis, inte långt från gränsen mot Tavastland; vid mitten av 1500-talet hörde Vichtis i administrativt hänseende till Tavastehus län.

---

69. Janken Myrdal, *Jordbruket under feodalismen 1100–1700* (Borås 1999), s. 193–194; Liedgren, 'Kristoffers landslag', sp. 363–365; idem, 'Magnus Erikssons landslag', sp. 224–226.

Den omständigheten att Gustav Vasa under 1540- och 1550-talen inte ser ut att ha krävt av fogdarna i Raseborgs län att de skulle driva på övergång till tegskifte i byarna, tyder på att tegskiftet redan tidigare hade blivit den dominerade formen av jordskifte i denna del av Nyland.

En granskning av storleken på de byar om vilka det fram till sekelskiftet 1500 finns uppgifter att de låg i tegskifte ger vid handen att det bland dem vid mitten av 1500-talet fanns tämligen ordinära små byar med i de flesta fallen två till fyra hemman. Bland byarna fanns emellertid flera som hörde till de större i regionen, även om uppgifter om tegskifte i de största byarna med över 10 hemman saknas för tiden fram till 1540. Vid mitten av 1500-talet fanns i Storsannäs i Karis sju hemman samt i Germundby i Tenala och i Mustlahti i Karis (Karislojo) sex hemman medan det i Viiala i Lojo (Pusula) och i Svartbäck i Ingå fanns fem hemman. I några av dessa byar fanns ytterligare utbysmäns ägor, vilka indicerar förekomsten av ytterligare ett eller rentav ett par tidigare bebodda och brukade hemman. Om utbysmännens ägor i byarna förutsätts tidigare ha varit regelrätta gårdsbruk har även Orsnäs i Karis (Lojo) och Bredslätt i Ingå mot slutet av medeltiden bestått av fem hemman.⁷⁰ Bland byarna med tegskifte fanns emellertid å andra sidan sådana byar som vid mitten av 1500-talet var enstaka hemman.

Kulturgeografen Birgitta Rock Hansen har med kulturgeografisk kartanalys av geometriska kartor analyserat hur tegskiftet var genomfört i Västra Nyland. Hon kommer till slutsatsen att tegskiftet sådant det framträder i kartmaterialet från 1600-talet och förra hälften av följande århundrade var en relativt primitiv form av detta skifte, men det går inte att säga hur regelmässigt det var utfört. Ingen av de karterade bytomterna visar heller några tecken på reglering. Det förekom allmänt att endast delar av byarnas huvudgården låg i fullständig ägoblandning, medan svag ägoblandning, d.v.s. förekomst av särägd mark, karakteriserade flera byar.⁷¹ I Tenala låg åkrarna i Eriksby i början av 1700-talet i fullständig ägoblandning, medan det i Kägra rådde endast viss ägoblandning, tegskiftet var alltså endast delvis verkställt i byn. Åkrarna i Rörby i Tenala som i början av 1500-talet låg i tegskifte, var

---

70. Se bilagan.

71. Birgitta Roeck Hansen, 'Solskifte i Nyland?', *Västnyländsk Årsbok* 16 (Ekenäs 1992), s. 42–46.

däremot i början av 1700-talet helt särägda, d.v.s. tegskiftet hade blivit helt avvecklat i byn.⁷²

På de lägre höjdnivåerna i Nyland överlagras de till sin konsistens styva glaciala lerorna i älv- och ådalarna samt i övrigt låglänta områden av lätta postglaciala s.k. litorinaleror, vilka lämpade sig för bearbetning med de relativt ineffektiva jordbruksredskap som användes under tidig medeltid. Däremot var jordbruket besvärligare med primitiva jordbruksredskap i områden längre inåt land där styva leror dominerade i ytlagret. De lätta litorinalerorna uppstod genom avlagring i det postglaciala Litorinahavet, vars högsta strandlinje till följd av landhöjningen numera i östligaste Nyland löper på 21–25 meters nivåer, i Borgå–Helsingfors regionen på 30–32 meters nivåer och i Raseborgstrakten på 38–39 meters nivåer.⁷³ I Raseborgs län finns litorinaleror förutom i en 10–15 km bred kustzon även i ådalarna som sträcker sig längre inåt land. Kring Lojosjön finns däremot enligt de nyaste forskningsresultaten litorinaleror blott ställvis, främst i söder och sydväst, men lerjordar av detta slag förekommer trots detta även kring vissa vattendrag i Vichtis, även om det hävdats att litorinaleror saknas i denna socken.⁷⁴ Nästan alla av de västnyländska byar som enligt bevarade handlingar har varit tegskiftade under medeltiden har legat på sådana nivåer som har präglats av postglaciala litorinaleror. Av byarna vid Lojosjön hade Skräddarla och Stornäs lägen där litorinaleror saknas medan byarna Marttila (hörde under förra hälften av 1500-talet till Tavastland), Mustlahti och Viiala likaledes i nuvarande Lojo samt Vanjoki i Vichtis har lägen ovanom Litorinahavets högsta strandlinje.⁷⁵

---

72. Roeck Hansen, 'Solskifte i Nyland?', s. 42–43.

73. Susanne Åberg, *Litorinameren ylin ranta Suomessa*. Pro-gradu tutkielma 2013, Helsingin yliopisto. Geotieteiden ja maantieteen laitos. Geologian osasto, s. 60–64 och kartorna 28, 29 och 32, <https://helda.helsinki.fi> (20.5.2015); *Suomen kartasto – Atlas över Finland*, häfte 123–126, 124 Geologi (Helsinki 1990), karta 17a; jfr Eljas Orrman, 'Om geologiska faktorerens inverkan på bebyggelsen i södra Finland mot slutet av medeltiden och under tidig medeltid', *HTF* 72 (1987:2), s. 182–187.

74. Åberg, *Litorinameren ylin ranta Suomessa*, bild 32 s. 64; *Suomen kartasto – Atlas över Finland*, häfte 123–126, 124 Geologi, karta 17a; Kaarle Soikkeli, *Vihti. Kuvauksia luonnosta, historiasta ja kansan elämästä I* (Helsinki 1929), s. 73.

75. Åberg, *Litorinameren ylin ranta Suomessa*, karta 32 s. 64; *Suomen kartasto – Atlas över Finland*, häfte 123–126, 124 Geologi, karta 17a. Både Marttila och Viiala hörde tidigare till Pusula kommun, men Marttila räknades i början av 1500-talet till Loimo socken i Säämäki härad.

De skriftliga uppgifterna om förekomsten av tegskifte i Östra Nyland, d.v.s. i Borgå län, är för medeltidens vidkommande fåtaliga. Från perioden 1401–1540 finns det från denna region endast ett knappt tiotal handlingar i vilka stång- eller alntal anges som mått på hemmansstorlek i byar. I dessa handlingar förekommer uppgifter om endast åtta sådana byar som låg i tegskifte. Situationen är emellertid likadan i fråga om angivelser av hemmanstorlek med skattmarkstal. Från nämnda period finns i ett tiotal olika handlingar omnämningen om skattmarkstal i endast åtta byar. Uppgifterna om hemman, nästan enbart frälsehemman, i Borgå län är emellertid inte fåtaliga, men godsen och hemmanen karakteriseras i handlingarna rörande godstransaktioner samt bl.a. arvsuppgörelser endast med bynamnet eller i ett fåtal fall genom att ange hur stor andel egendomen hade i byn, t.ex. ”*tridie deeleenn wdij Kulla*”. Även uttryck sådana som ”*en brodhers del*”, ”*min ægho deel*”, ”*min egha låtter*” (i en förnyad vidimation från 1500-talet), förekommer.⁷⁶ Sammanlagt uppgår antalet dombrev och andra handlingar dokumenterande överlåtelse av jordagods till drygt ett halvt hundratal och antalet byar i dem uppgår inalles till ett femtiotal.⁷⁷

Medan storleksangivelserna för hemman genom skattmarkstal är tämligen jämnt utspridda över perioden 1401–1540,⁷⁸ koncentreras uppgifterna om byar i tegskifte däremot med ett par undantag till periodens slut. De första uppgifterna om stångfälda åkrar i Borgå län är från periodens början, från 1412 och 1414, då hövitsmannen på Viborgs slott Tord Bonde Rörriksson köpte två gods i Borgå socken. Förstnämnda år förvärvade han ett gods i (Östra) Munkby vars andel i byn anges med stångtal, och två år senare inhandlade han ett gods i Eknäs vars storlek även angavs med stångtal.⁷⁹ Därefter dröjde det till 1526 innan följande skriftliga omnämning om tegskifte förekommer. Då angavs storleken på en jordegendom i Sarvlax i Pernå med stångtal. De övriga byarna i Borgå län om vilka det finns uppgifter om tegskifte fram till år 1540 är

76. FMU II: 1207, 1396, 1777, VIII: 6411.

77. Hembyarna för nämndemän, synemän och fastar m.m. ingår inte i dessa siffror.

78. Räckhals i Helsinge 1401, Jackarby i Borgå 1404, Kuskosk i Pernå 1421, Sellinge skogsslott i Borgå (Mäntsälä) 1471, Ruotsinniittu äng i Helsinge 1488, Finby i Helsinge (Tusby) 1491, Kyrkbyn i Sibbo 1500, Biskopsböle i Helsinge 1509, Klemetskog i Helsinge (Tusby) 1527. FMU II: 1145, 1188, 1670, IV: 3478, V: 4169, 4374, VII: 5388, VIII: 6403.

79. FMU II: 1371, 1441; Anthoni, *Finlands medeltida frälse och 1500-talsadel*, s. 369, 371.

Torsby i Pernå 1530, Mickelsböle i Borgå socken 1531, Hindsby i Sibbo samt Hindhår och Tjusterby i Borgå socken 1539.⁸⁰

Det sparsamma materialet ger vid handen att tegskiftet fått spridning i Borgå län först i början av 1500-talet och att förekomsten av tegskifte i Östra Munkby och Eknäs i Borgå socken på 1410-talet har varit en undantagsföreteelse. Säkerligen har det i regionen funnits ytterligare andra byar som övergått till tegskifte under de första årtiondena av 1500-talet, men någon större utbredning har detta jordskifte knappast fått före 1540-talet. För detta talar den omständigheten att i anslutning till den reformering av skatteunderlaget som i början av 1540-talet verkställdes i Borgå län av Henrik Claesson Horn, åsattes alla byar stång- och alntal på grundval av en rannsaking utförd av en tolvmannanämnd. Detta framgår av skatteundervisningen för år 1543 från Borgå län.⁸¹ Därefter blir uppgifterna om stång- och alntal för hemman i Borgå län vanliga.

Förekomsten av det tidiga tegskiftet i Östra Munkby och Eknäs väcker frågan om orsakerna till detta. Det har antagits att båda godsens som Tord Bonde Rörriksson förvärvade i början av 1400-talet tidigare tillhört Padis kloster och att tegskiftet i dessa byar initierats av klostrets representanter i Nyland.⁸² Även Torsby som låg i tegskifte 1530 antas ha haft något slags samband med Padis klostrets patronatsrätt.⁸³ I Sarvlax storby i Pernå, bestående av flera delbyar, där tegskifte omtalas 1526, hette den av delbyarna, där sätesgården blev anlagd, Munkby/Munkböle, men här ser ett samband med Padis kloster ut att saknas.⁸⁴

80. FMU VIII: 6515; BFH III: 1, 127.

81. FRA 2936, s. 2, RA, Helsingfors; Anders Allardt, *Borgå läns sociala och ekonomiska förhållanden åren 1539–1571* (Borgå 1898), s. 21–22; Anneli Mäkelä, *Hattulan kihlakunnan ja Porvoon läänin autioituminen myöhäiskeskiajalla ja uuden ajan alussa*, *Historiallisia tutkimuksia* 109 (Helsinki 1979), s. 60–61.

82. Tapio Salminen, *Vantaan ja Helsingin pitäjän keskiaika* (Keuruu 2013), s. 421. (Svensk översättning: Tapio Salminen, *Medeltiden i Vanda och Helsinga socken*, Keuru 2015, s. 421–424.)

83. Kurt Antell, *Pernå sockens historia I. Tiden till år 1700* (Helsingfors 1956), s. 108.

84. Munkby i Sarvlax har samband med väpnaren Anders Munck som 1348 fick frälse på sina ägor vilka till en del kom att ligga i Sarvlax. Anders Munck har av Seppo Suvanto förmodats ha tillhört den danska frälseätten Munck. Detta är mycket sannolikt eftersom medlemmar av den danska och tyska lågadeln mot slutet av 1340-talet värvades av Magnus Erikssons för deltagande i hans planerade korståg mot Ryssland. Anders Munck har ansetts haft Hyvikälä i Hauho som sin huvudgård. Antell, *Pernå sockens historia I*, s. 76, 127; Anthoni, *Finlands medeltida frälse och 1500-talsadel*, s. 72–73, 81–82, 214; Suvanto, *Hauhon, Luopioisten ja Tuuloksen historia I*, s. 736–737;

Med undantag av Mickelsböle i Borgå socken fanns frälsegods, antingen sätesgårdar eller landbohemman, i alla östnyländska byar om vilka det finns uppgifter att de under medeltiden låg i tegskifte.⁸⁵ Alla tegskiftade byar var belägna invid stora strandvägen mellan Åbo och Viborg eller i dess närhet på 3–6 kilometers avstånd från vägen. De låg även alla i områden där finsedimenten dominerades av litorinaleror.

De flesta av byarna i Borgå län där tegskifte införts fram till 1540 kan enligt östnyländsk måttstock betraktas som små eller medelstora, där antalet hemman på 1550-talet varierade mellan sex och något under 20. Det enda undantaget utgjordes av Sarvlax storby i Pernå med ca 25 behållna hemman; byn bestod emellertid av flera delbyar med eget namn.⁸⁶ Den minsta av byarna, Östra Munkby, bestod vid mitten av 1500-talet av endast två hemman.⁸⁷

Tegskiftet i Torsby, Michael Agricolas hemby i Pernå, har med kulturgeografisk metodik analyserats utgående från en karta från 1710. Därvid har emellertid Kurt Antells detaljerade beskrivning av gårdarnas öden i byn från förra hälften av 1500-talet till början av 1700-talet inte beaktats. Om så hade skett, hade slutsatserna beträffande tegskiftet i byn måhända utfallit annorlunda än vad som nu är fallet.⁸⁸

Jean Marie Maillefer, *Chevaliers et princes allemands en Suède et en Finlande à l'époque des Folkungar (1250–1363)*, Kieler Werkstücke, Reihe D: Geschichte des späten Mittelalters 10 (Frankfurt am Main 1999), s. 203, 206.

85. Anthoni, *Finland medeltida frälse och 1500-talsadel*, s. 263–264, 369–375.

86. Antell, *Pernå sockens historia* I, s. 76, kartan s. 78.

87. Sarvlax 24/29, Hindhår 19, Hindsby 17, Mickelsböle och Torsby 8, Eknäs och Tjusterby 6 hemman. Allardt, *Borgå läns sociala och ekonomiska förhållanden åren 1539–1571*, tabellerna II: b–d, III: b–c, IV; Antell, *Pernå sockens historia* I, s. 175–177. Antalet bebodda och i bruk varande hemman varierar betydligt från år till år i vissa byar samt även i längderna för samma år, delvis beroende på att smärre delbyar olika år hänförs till olika byar i jordeböckerna och i övriga skattelängder såsom tiondelängder och näbbskattelängder.

88. Roeck Hansen, *The Agrarian Landscape in Finland circa 1700*, s. 34–37. Hälften av Torsby ser ut att i början 1400-talet ha utgjort ett enda frälsegods som emellertid senare mot slutet av medeltiden blev uppdelat på två hemman som hamnade hos olika ägare. Åtminstone ett av skattehemmanen, Micael Agricolas hemgård Sigfrids, var under en längre tid under 1500-talet uppdelat på två gårdsbruk. Från år 1593 finns uppgiften att ägorna mellan dem som bodde i Blyberg, Torsby och Garpgården skulle i närvaro av lagmannen och övriga av adeln mätas och jämkas. Även om detta inte sägs klart ut, kan det här vara fråga om förnyande av ett existerande tegskifte. Antell, *Pernå sockens historia* I, s. 59–61, 108–109, 141, 175, geometrisk karta 1723 avbildad s. 61; Anthoni, *Finlands medeltida frälse och 1500-talsadel*, s. 374.

Sammanfattning

I ljuset av det knapphändiga medeltida källmaterialet ser det ut som om tegskiftet fått större spridning i de sydliga finska landskapen med undantag för Egentliga Finland först fr.o.m. 1440-talet. Källmaterialet för Satakunda, Tavastland och Nyland rörande godstransaktioner av olika slag är emellertid mycket fåtaliga för förra hälften av 1400-talet så det är inte uteslutet att tegskifte förekommit något allmännare än de bevarade handlingarna ger vid handen. De förhållandevis talrika uppgifterna om tegskifte i Tavastland förekommer med några undantag i endast två handlingar, d.v.s. i det kopierade materialet i den s.k. Sydöstra Tavastlands dombok 1443–1502 och i konceptdomboken för sydvästra Tavastland 1506–1510. Formuleringarna i båda dessa handlingar om ”svenskt skifte” och om ”rätt solskifte” tyder på att de dokumenterar en pågående process av övergång till tegskifte i en region där byåkrarna till övervägande del låg i hopstycken. Även det faktum att de första omnämningarna i Sydöstra Tavastlands dombok är först från år 1460 talar i samma riktning. För Satakundas vidkommande är uppgifterna om tegskifte med ett par tidigare undantag först från början av 1500-talet.

Den medeltida förekomsten av tegskifte i Västra Nyland skiljer sig klart från Satakunda och Tavastland. Uppgifterna om byar som låg i tegskifte är å ena sidan betydligt talrikare än i de andra nämnda landskapen och de är kronologiskt jämnare fördelade över tiden efter senare hälften av 1440-talet. Förekomsten av uttrycket ”svenskt skifte” i slutet av 1440-talet tyder emellertid på att tegskiftet inte var en särskilt vanlig företeelse i Raseborgs län ännu på 1440-talet trots att den första uppgiften om detta jordskifte är redan från 1406 i detta slottslän. Landskapets östra del skiljer sig markant i fråga om tegskiftets kronologi från den västra delen. Med undantag av två exceptionella förekomster av tegskifte i Borgå län i början av 1400-talet är de fåtaliga medeltida uppgifterna först från 1520- och 1530-talen.

Några entydiga orsaker till att tegskiftet synbarligen har fått större spridning i Raseborgs och Tavastehus län samt i Nedre Satakunda fr.o.m. 1440-talet har inte framkommit. Väinö Voionmaas försiktiga förmodande att tegskiftets införande i vissa landskap skulle ha stått i samband med de förändringar i beskattningen som föranleddes av de två skattesänkningarna som ägde rum i Finland åren 1435 och 1436 har inte fått stöd i det föregående. Antagandet av den nya landslagen,

Kristoffers landslag, 1442 med dess nya stadganden som underlättade övergången till tegskifte ägde emellertid tidsmässigt rum något innan uppgifterna om byar som låg i tegskifte blir allmänna i Raseborgs och Tavastehus län.

Ingenting i det medeltida källmaterialet vare sig från Raseborgs och Tavastehus län eller från Satakunda tyder på att övergången till tegskifte i dessa regioner har ägt rum genom överhetliga påbud från kronans företrädare. Uppfattningen att tegskiftet i de sydfinska landskapen skulle kunna dateras till 1200-talet och särskilt i Tavastehus län till slottets och slottslänets uppkomsttid, saknar stöd i källmaterialet. Under medeltiden har den svenska kronan knappast förfogat över sådana maktmedel i Finland med vilka det varit möjligt att påtvinga byalagen/samfälligheterna att övergå till tegskifte. Raseborgs och Tavastehus slottslän var i regel förlänade till högfrälse slottshövitsmän, inte sällan för tämligen korta tider, och dessa har knappast haft ett särskilt intresse att åvägabringa en övergång till tegskifte; för dem har det närmast gällt att få skatterna uppburna enligt skatteenheter, vilket inte förutsatte något tegskifte.⁸⁹ Trots en i jämförelse med den medeltida förvaltningen betydligt effektivare förvaltningsapparat var varken Gustav Vasa eller hans söner i stånd att under 1500-talet genomdriva en total övergång till tegskifte i de sydliga finska landskapen.

Övergången till tegskifte i de sydfinska landskapen ser således ut att ha ägt rum på initiativ av jordägarna i byalagen/samfälligheterna. Det finns klara indicier i källmaterialet för att frälsemän och även kyrkliga institutioner varit initiativtagare till övergången till detta jordskifte i byar där de ägde jord, ofta tillsammans med skattebönder.

I Nyland har de byar som i det medeltida källmaterialet framträder som liggande i tegskifte varit lokaliserade till den låglänta kustzonen och ådalarna där finsedimenten i ytskiktet präglas av lätta postglaciala lerjordar, vilka det med medeltida jordbruksredskap var betydligt lättare att bruka än sådana jordar där ytskiktet består av varviga glaciala leror.

---

89. Om länsväsendet och slottslänen samt gränserna för kungamakten i det svenska riket under unionstiden, se t.ex. Harrison och Eriksson, *Sveriges historia 1350–1600*, s. 98–113.

Bilaga

Byarna i Raseborgs län med uppgifter om tegskifte 1401–1540

Socken och by ¹	Året för första uppgiften om tegskifte	Källa
Tenala		
Germundby	1406	FMU II 1239
Eriksby	1499	FMU IV 4849
Kägra	1500	FMU VI 4882
Prästkulla	1508	FMU VI 5358
Rörsby	1504–1512	FMU VIII 6531
Pojo		
Mustlahti (KL) ²	1457 KL	FMU IV 3022
Gumnäs	1460	FMU IV 3132
Mörby	1530	FMU VIII 6531
Stornäs ³ (KL) (Suurniemi)	1533 KL	EFJ, s. 122–123
Björnsby	1539	EFJ, s. 136
Lojo		
Viiala	1447	FMU III 2715
Paksalo	1533	EFJ, s. 13, 122–123
Paunis (Pauni)	1538	EFJ, s. 133
Karis		
Sannäs	1449	FMU III 2790
Orsnäs (L) ⁴ (Osuniemi)	1450	FMU III 2856
Dönsby	1501	FMU VI 4916
Skräddarla (L) (Skraatila, Haapaluhta)	1532	EFJ, s. 13, 33, 122–123
Jalassaari (L)	1533	EFJ, s. 14, 125
Pietnäs (L) (Petaniemi, Pietilä)	1533	EFJ, s. 13–15, 125
Ingå		
Bredslätt	1501	FMU VI 4904
Siggböle	1501	FMU VI 4904
Svartbäck	1501	FMU VI 4904
Bollstad	1512	BFH III 175
Ålkila	1534	BFH III 52
Kocksby	1538	EFJ, s. 134

Socken och by ¹	Året för första upp- giften om tegskifte	Källa
Sjundeå		
Nackböle	1490	FMU V 4331
Sjundby	1501	FMU VI 4916
Bocks	1532	EFJ, s. 21
Mörsbacka	1533	EFJ, s. 102, 124
Näsby	1534	EFJ, s. 123
Gammelby	1534	EFJ, s. 134
Gårdskulla (Gossekulla)	1534	EFJ, s. 105
Bläsaby	1535	EFJ, s. 120
Kvarnby	1535	EFJ, s. 120
Backa	1536	EFJ, s. 103
Gåsarv	1537	EFJ, s. 108
Skinnars (Skinnarby)	1538	EFJ, s. 134
Fiskarvik	1539	EFJ, s. 114–115
Kyrkslätt		
Båtvik	1538	EFJ, s. 134
Strömsby	1539	EFJ, s. 114–115
Vichtis		
Vanjoki	1520	FMU VIII 6025
Okänd socken		
Wdoby/Kokonböle	1537	BFH III 601

BFH III = *Bidrag till Finlands historia* III, utg. Reinhold Hausen (Helsingfors 1904).
 EFJ = *Erik Flemingins maakirjat – Erik Flemings jordeböcker*, redigerade av Aulis Oja, *Lisiä Suomen historiaan – Bidrag till Finlands historia* VII (Helsinki 1964).
 FMU = *Finlands medeltidsurkunder* I–VIII, utg. av Reinh. Hausen (Helsingfors 1910–1935).

1. Byarna är grupperade enligt indelningen i administrativa länsmanssocknar under senare hälften av 1400-talet.
2. KL betecknar by som hörde till Karislojo kapell.
3. Enligt Matti Enbuske blev Stornäs i nuvarande Lojo stad först på 1700-talet en självständig jordeboksby, men där fanns bebyggelse kring mitten av 1500-talet, t.ex. näbbskatteregistret 1553, FRA 3015: 10. Matti Enbuske, 'Muinaisajoista keisariajan suojaan', *Karjalohja. Itenäisen väen pitäjä* (Vammala 2005), s. 36.
4. L betecknar by som hörde till Lojo kyrksocken.

GRANSKNINGAR

Lyckat samlingsverk om finländarnas relationer till pilgrimsfärder och helgonkult

---

Sari Katajala-Peltomaa, Christian Krötzl & Marjo Meriluoto-Jaakkola (toim.), *Suomalaisten pyhiinvaellukset keskiajalla. Kun maailma aukeni* [Finländarnas pilgrimsfärder under medeltiden. När världen öppnade sig], Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1399, Tampereen museoiden julkaisuja 136, 367 s., ill., Suomalaisen Kirjallisuuden Seura & Vapriikki, Helsinki & Tampere 2014.

IDEN ANTOLOGI OM pilgrimer, pilgrimsfärder och helgonkult som utgavs 2014 av Finska Litteratursällskapet presenterar aderton finländska forskare, som under de senaste decennierna och åren forskat i pilgrimer, relikor och relikvarier, fem olika aspekter på temat. Layouten är luftig och läsarvänlig, och kartorna och bilderna är både vackra och informativa. Antologin är indelad i fem avdelningar, som belyser pilgrimsfärdernas betydelse, kyrkans syn på dem, pilgrimsfärder som en del av vardagen, materiell kultur samt icke-katolska och moderna pilgrimsfärder. Bland skribenterna finns både väletablerade och yngre medeltidsforskare, folklorister, konsthistoriker och arkeologer. Antologin har utkommit som ett självständigt verk, men är även knuten till en utställning som visas på Vapriikki i Tammerfors 2015 (*Suomalaisten pyhiinvaellukset keskiajalla*, 30.1–18.10.2015) kring samma tema.

Inledningen, skriven av redaktörerna Sari Katajala-Peltomaa, Christian Krötzl och Marjo Meriluoto-Jaakkola, presenterar bakgrunden till projektet och utställningen. Pilgrimsfärderna var ett medeltida massfenomen: resor till helgonens gravar eller heliga platser gav en vanlig kristen unika erfarenheter. I Finland vördade man bibliska helgon, martyrer och personer som kanoniserades senare under medeltiden, men populära var även de nordiska helgonen och de platser som var anknutna till dem: Nousis (Sankt Henrik), Uppsala (Sankt Erik), Nidaros (Sankt Olof), Vadstena (Sankta Birgitta) o.s.v. Avsikten med historieverket är att presentera ny information om detta allmänuropeiska fenomen. Vad gäller Finland är

materialet mycket begränsat, men artikelskribenterna har ändå fått fram förvånansvärt mycket information ur det som finns. Många och goda jämförelser med material från andra håll i Europa ger verket djup.

Det stora namnet inom den finländska pilgrimforskningen, Christian Krötzl, presenterar i detta verk sin tidigare forskning om finländarnas pilgrimsfärder i en komprimerad form. Under medeltiden gjorde man både kortare och längre pilgrimsfärder. I det förstnämnda fallet handlade det om att besöka närliggande platser för helgonkult. Vid sidan av Rom (Petri och Pauli gravar) samt Jerusalem blev Sankt Jakobs grav i Santiago de Compostela ett mål för längre färder. Sankt Jakob har ofta framställts som pilgrim, vilket gör att vi även får en uppfattning om den senmedeltida pilgrimens dräkt: en hatt försedd med pilgrimsmärke(n), en mantel, väska och stav.

I flera av artiklarna ges olika infallsvinklar på de geografiska platser som i Finland allmänt ansetts vara mål för kortare eller längre pilgrimsfärder. Det knappa skriftliga materialet kompletteras med konsthistoriska, arkeologiska och arkitektoniska källor, såsom i Jyrki Knuutilas och Markus Hiekkans artiklar. Här ligger fokus på de kyrkobyggnader och platser med anknytning till kulten kring vissa helgon, vilka möjligen var särskilda pilgrimsmål i Finland. Det är fråga om platser med koppling till Henrikskulten (och andra platser där det bevarades Henriksreliker, eller senare reliker som t.ex. salige Hemmings ben) såsom Åbo domkyrka, Kjölo och Kumo. Här behandlas även platser som är anknutna till helgonet Sankt Jakob, t.ex. Rengo kyrka. Andra populära pilgrimsmål var troligen Finströms kyrka (helgad till Heliga korset?), Nådendals klosterkyrka (helgad till det vördade helgonet Birgitta) och Heliga Korsets kyrka i Hattula. Med boken i hand kunde man kanske i dag åka längs Tavastlands Oxväg från Åbo till Hattil (Hattula), eller längs Sankt Henriks led från en kyrka till en annan.

Vad hörde pilgrimerna, vad såg de, hur upplevde de sin resa? Själva resandet var en del av tacksägelsen till helgonet, eller löftet man avgett. Tapio Salminen presenterar även den kunskap vi har om det konkreta vägnätet och hur det antagligen var att resa i Finland och Norden överlag under medeltiden. Vardagen, oron över tillvaron och hur man tog hand om sig själv och andra belyses ytterligare av Jenni Kuuliala, som fokuserar på de nordiska pilgrimernas behov av att söka bot mot sina sjukdomar och på hur handikappade personer tog sig till reliker och pilgrimsmål för att söka bot. Katajala-Peltomaa, som bl.a. använt sig av de berättelser som finns bevarade i kanoniseringsprocesserna, ger en bild av hur människor som varken ägde stora egendomar eller reskassar tackade helgonen och gjorde pilgrimsfärder. I källorna till Sankt Henriks, Sankta Birgittas och Saliga Katarinas underverk förekommer även finländska vittnesmål.

Boken ger också en intressant inblick i källäget: forskarna hänvisar till och redogör för testamenten, bevis, predikningar och annat material som anknyter till finländska pilgrimsmål, pilgrimskultur och pilgrimer av både låg och hög börd. Exempelvis Krötzls, Kirsi Salonens, Jussi Hanskas och Marko Lambers artiklar belyser källäget på ett utförligt sätt. Jussi-Pekka Taavitsainens och Sofia Lahtis artiklar handlar om själva relikerna och helgonkulten som en oskiljbar del av fenomenet pilgrimsfärder. Både i boken och på utställningen kan man se en relik, en del av ett ben av Birgitta, som Taavitsainen fått av birgittinernas huvudabbedissa i Rom – en relik som är medeltida och modern på samma gång, vilket påminner oss om att traditionen i södra Europa är lika livskraftig i dag som för femhundra år sedan. Författarna tar upp vissa fall till närmare granskning. I framtiden får vi förhoppningsvis höra mer om bl.a. Taavitsainens stora forskningsprojekt: den naturvetenskapliga undersökningen och dateringen av de relikers som påträffats i Åbo domkyrka.

I verket presenteras även andra perspektiv, t.ex. hur traditionen med pilgrimsfärder senare bryts och ändrar form. Författarna diskuterar här om traditionen med pilgrimsfärder verkligen helt och hållet bröts. Veikko Anttonen och Irma-Riitta Järvinen samt Senna Timonen m.fl. lyfter fram material ur folkloren anknutet till helgonkult och senare pilgrimstradition. Simo Heininen granskar brytningstiden kring reformationen. Han visar att traditionen levde kvar på många sätt, exempelvis i traditionen att ge votivgåvor och besöka kyrkor i perifera områden under 1600-talet, vilket belyses av Raisa Maria Toivo. Kati Parppeis artikel om den grekisk-ortodoxa venerationen av heliga personer och pilgrimsfärder till klostergrundarnas gravar i Konevitsa, Valamo och andra platser kompletterar ytterligare verket och ger ett annat perspektiv på det övergripande temat. Veikko Anttonen betonar att helgonens gravar, relikers och andra föremål ofta var så att säga konkreta motorer för helgonkulturen och -tron (s. 80), vilket även gäller inom den ortodoxa eller t.o.m. moderna traditionen.

Både antologin och utställningen på Vapriikki är resultat av ett samarbete mellan forskarna, Finska Litteratursällskapet och museerna. Föremålen i utställningen förekommer även som illustrationer i föreliggande verk: en del är inhemska, andra har lånats från t.ex. samlingar i Sverige och Storbritannien. Utställningen kan besökas utan förhandskunskaper och likaså fungerar boken som ett fristående verk, men de samverkar väl och kompletterar varandra på många vis. En del teman tas inte lika tydligt upp i utställningen som i boken. Samverkan mellan utställningen och boken är i detta fall lyckad: vi ser en ljus medeltid skymta fram och många nya rön kan på detta sätt presenteras även för en bredare publik. Utställningens texter är skrivna på finska och engelska, men jag hoppas att boken kommer att översättas även till svenska för att nå en större, nordisk

forskargrupp och allmänhet, som absolut borde få tillgång till nya rön i anslutning till medeltiden i Sveriges Österland.

Sammanfattningsvis är det troligt att boken blir en viktig källa till den finländska och nordeuropeiska medeltiden för alla intresserade, men särskilt för studerande och forskare inom fältet. Boken är aningen bastant att ta med som litteratur på en pilgrimsvandring, men jag föreslår att den utges som pocket så att den ryms med i handväskan. Även utställningen är värd ett besök.

Eva Ahl-Waris

Nordens lejon och Finland

Mirkka Lappalainen, *Pohjolan leijona. Kustaa II Adolf ja Suomi 1611–1632* [Lejonet från Norden. Gustav II Adolf och Finland 1611–1632], 321 s., ill., Siltala, Helsinki 2014.

ISVERIGES HISTORIA FINNS två stora krigarkungar, Gustav II Adolf och Karl XII. Den förstnämnda har nästan enbart setts som hjälte medan den senare är mera omstridd, och har betraktas som såväl en framgångsrik krigare som den som förde Sverige i fördärvet. Båda kungarna ledde själva sina arméer under fälttågen och deltog aktivt i fältslag, strider och skärmytslingar.

Det har skrivits ett stort antal böcker och artiklar om Gustav II Adolf och Karl XII och de krig de deltog i. När det gäller Gustav II Adolf kan man nämna Nils Ahlunds biografi *Gustav Adolf den store* (1932) och Sverker Oredssons verk *Gustav II Adolf* (2007). Det senaste tillskottet till Gustav Adolf-litteraturen är den finska historikern Mirkka Lappalainens bok, skriven på finska, med titeln *Pohjolan leijona. Kustaa II Adolf ja Suomi 1611–1632*.

Det ska genast sägas att Lappalainen egentligen inte för fram något nytt, alltså sådant som forskarna inte tidigare har känt till om Gustav II Adolf eller om hans tidevarv. Hennes stora förtjänst är att hon lyfter fram sådana frågor och händelser som har fallit i skymundan och endast ytligt har behandlats av tidigare forskare. Lappalainen visar hur Sverige under Gustav II Adolfs tid blir en modern och stark stat. Grunderna läggs för den svenska stormakten. Sverige förändrades från ett fattigt land till en slagkraftig makt- och militärstat, som genom nya satsningar inom näringslivet fick resurser att finansiera krigen. Framgångarna i krigen ledde till nya landerövringar, som i sin tur medförde ett ekonomiskt uppsving och gjorde det möjligt för Sverige att gå med i trettioåriga kriget. Samtidigt byggdes en kungakult upp och det kungliga hovet som institution växte fram. Det skedde stora förändringar såväl inom förvaltningen som inom rättsväsendet och näringslivet.

Mirkka Lappalainens viktigaste syfte har varit att beskriva förhållandena i Finland och de förändringar som skedde här under Gustav II Adolfs regeringstid. Hon framhåller med rätta att tidsperioden och framför allt

1610-talet är bristfälligt undersökt vad gäller Finland. Forskningen om Finland under Gustav II Adolfs tid är fragmentarisk, motstridig och föråldrad. Lappalainen är den första som gör en modern och ingående studie av förhållandena i Finland under 1600-talets tre första decennier. Lappalainens fokus på Finland gör att läsaren ibland lätt får uppfattningen att de åtgärder, förändringar och reformer som genomfördes gällde enbart den östra riksdelen. Som exempel skriver hon att Finland från 1620-talet blev ett område som skulle producera skatter och soldater, men nämner inte att detta även gällde den västra riksdelen.

Gustav II Adolfs regeringstid präglas av de många krigen. Krigen är emellertid inte det centrala i Lappalainens bok, utan hon fokuserar på det nya samhälle som växte fram under de tre första decennierna av 1600-talet och hur denna utveckling tog sig uttryck i Finland.

Gustav Adolf föddes 1594 som son till hertig Karl och Kristina av Holstein-Gottorp. Då var hertig Karls brorson Sigismund regent i Sverige. Han hade ärvt tronen efter sin far Johan III 1592, och var samtidigt kung av Polen (sedan 1587). Gustav Adolfs första fem år kom att präglas av oroliga tider. Ett krig mot Ryssland som hade pågått sedan 1570 avslutades med freden i Teusina (Täysinä) 1595. Det följdes av ett bondeuppror i Finland, det s.k. klubbekriget, vintern 1596–1597. Upproret slogs häftigt ned av Sigismunds ståthållare i Finland, Klaus Fleming. Då hade redan en maktkamp börjat mellan hertig Karl och kung Sigismund. Klaus Fleming och den övriga adeln i Finland var trogen kungen. När Fleming dog i april 1597 lyckades hertig Karl så småningom få kontrollen över Finland. Ett regelrätt inbördeskrig utbröt från början av 1598 mellan kung Sigismund och hertig Karl. Det var samtidigt en strid mellan katolicismen och protestantismen. Hertig Karl gick segrande ur kriget och Sigismund avsattes från tronen 1599. Många av hertigens adliga motståndare avrättades. Den finska adeln drabbades hårt av hertig Karls vedergällningar, men många adelsmän gick över på hertigens sida när de såg vartåt det lutade, och 1602 svor den finska adeln trohetsed till hertig Karl. Trots det litade hertig Karl aldrig på finländarna och han placerade många utländska, framför allt baltiska, adelsmän i Finland för att luckra upp den gamla adeln. Dessa behandlade ibland bönderna med hård hand.

Finland befann sig i ett kaotiskt tillstånd i början av 1600-talet, p.g.a. kriget mot Ryssland 1570–1595, klubbekriget och inbördeskriget. Det blev nu viktigt att igen få Finland under kontroll och den finska samhällseliten att bli lydiga undersåtar. Hertig Karl lyckades inte med detta. På grund av det oroliga läget mottog hertig Karl kronan först 1604; fram till dess var hans titel riksföreståndare. Hertig Karl hade gjort en statskupp och tagit över tronen. Därför betraktade Sigismund sig som Sveriges lagliga regent ända fram till sin död 1632. Såväl Karl IX som Gustav II Adolf såg Sigis-

mund som ett hot mot Sverige och den svenska kronan, och denna rädsla formade Sveriges inrikes- och utrikespolitik.

Enligt Lappalainen har man i tidigare forskning inte tillräckligt lyft fram att Sveriges huvudfiende var Sigismund och att Gustav Adolf hade uppfostrats att hata och frukta den polska kungen och allt som hade med katolicismen att göra. Religionen var närvarande överallt i 1600-talets samhälle, framhåller Lappalainen. I det protestantiska Sverige råkade de som misstänktes ha en koppling till katolicismen illa ut. En av dem lyfter Lappalainen fram, nämligen den svenska författaren, dramatikern, historikern och juridikprofessorn Johannes Messenius. Han beskyldes för att ha kopplingar till jesuiterna och det katolska Polen. Svea hovrätt dömde honom till döden 1616, men domen ändrades till fängelse på Kajaneborg. Här satt han inspärrad i 20 år och skrev under denna tid flera böcker, bl.a. sitt mest betydelsefulla verk *Scondia Illustrata*. År 1617 förbjöds katoliker att uppehålla sig i det svenska riket. Den lutherska renlärigheten blev rättesnöret för stormaktstidens religiösa Sverige. Samtidigt knöts kyrkan hårdare till kronan och biskoparnas och prästerskapets makt minskade.

Gustav II Adolfs vilja att själv aktivt delta i fältslagen och striderna för-satte honom många gånger i verklig fara, till Axel Oxenstiernas och hovets förskräckelse. Om kungen dog var risken stor att Sigismund eller hans söner skulle försöka återta tronen i Sverige. Oron blev allt större då Gustav II Adolfs yngre och enda bror Karl Philip dog i januari 1622, endast 20 år gammal. Gustav II Adolf behövde snabbt arvingar. Han hade gift sig med Maria Eleonora av Brandenburg 1620, men den första graviditeten hade lett till en dödfödd flicka. Det skulle dröja till 1626 innan Maria Eleonora födde ett barn, Kristina, som överlevde spädbarnsåldern. Fler barn blev det inte. Det fanns även en annan tänkbar kandidat till den svenska tronen, nämligen Gustav Adolfs systerson Karl Gustav, som hade fötts i november 1622. Dessa två barn gjorde att det blev svårt för Sigismunds familj att göra anspråk på den svenska kronan.

Karl IX avled 1611 och tronen ärvdes av den äldsta sonen Gustav Adolf, som då var 17 år, men förklarades myndig på riksdagen i Nyköping. Samtidigt undertecknade han en regentförsäkran, utformad av Axel Oxenstierna, i vilken han lovade att regera tillsammans med riksrådet. I början av Gustav II Adolfs regeringstid var Sverige ett land som knakade i fogarna. Landet var i krig på flera olika håll, inom adeln brann ett hat mot kronan, läget i Finland var kaotiskt, och centralförvaltningen fungerade inte. Då Gustav II Adolf 1617 kröntes till kung var mycket redan förändrat. Den unga kungen hade skapat förtroende bland rikets ständer och hans ställning var ohotad. Lappalainen lyfter fram att Gustav II Adolf var annorlunda än sin föregångare på tronen. Han var karismatisk,

vänlig, hänsynsfull och intelligent. Hans föregångare hade varit tyranniska, cyniska, hotfulla och paranoida. Gustav II Adolf vågade delegera sin makt och låta andra ta beslut. Han var inte rädd för aristokraterna och för att de skulle få för stor makt, utan litade på dem.

Kungen, kanslern Axel Oxenstierna och en del unga adelsmän genomförde tillsammans de reformer som förnyade Sverige. Detta lade grunden för ett adelsvälde som nådde sin kulmen i mitten av 1600-talet. Framför allt var banden mellan kungen och Oxenstierna mycket starka, och Lappalainen betonar kraftigt Oxenstiernas betydelse för skapandet av det ”nya” Sverige. Under hans tid förnyades såväl rikets kansli som kammare och båda fick klara instruktioner för sin verksamhet. Efter Gustav II Adolfs död genomförde Axel Oxenstierna 1634 års regeringsform, som bl.a. lade grunden för kollegiesystemet inom centralförvaltningen. Riksdagen fick också en allt större betydelse under Gustav Adolfs tid. Inrättandet av hovrätterna blev ett viktigt steg i moderniseringen av rättsväsendet. Den första hovrätten, Svea hovrätt, grundades 1614. Hovrätternas viktigaste uppgift blev att övervaka underrätterna och att fälla det slutliga avgörandet beträffande brott där adeln var involverad och att döma i svåra brott, som mord.

Vid mitten av 1620-talet hade centralmaktens nätverk nått alla hörn i det svenska riket, och det hade skett omfattande förändringar som skapade klara maktbefogenheter och procedurer inom administration, beskattning och rättsväsende. Mycket gjordes också för att förbättra den svenska ekonomin. Nya städer grundades och handeln och bergsbruket utvecklades. Nya regler beträffande handeln infördes från 1614. Gustav Adolf var personligen på 1610-talet engagerad i att utveckla bergsbruket och i försöken att hitta nya malmfyndigheter. Av stor betydelse var att utländska experter och investerare anlände till Sverige, bland dem vallonen Louis de Geer som grundade många manufaktur.

Den svenska utrikespolitikens tyngdpunkt låg i öster från 1609, då Sverige blandade sig i det ryska inbördeskriget (den stora oredan), ända fram till freden i Stolbova 1617. Finland var i händelsernas centrum, på gott och ont. Kriget innebar ökade bördor för den finska allmogen. Soldater rörde sig ideligen längs de finländska vägarna österut, vilket medförde ökade skjutsningar och inkvarteringar. Mycket godtycke, våldsdåd och andra olägenheter förekom i samband med dessa. Gustav II Adolf besökte Finland vid flera tillfällen under åren 1614–1616 och vistades ibland länge här. Han försökte ta itu med de missförhållanden som rådde i den östra riksdelen och han fick ta emot många klagomål över framför allt tjänstemännens godtycke och de svåra bördorna kriget i öster medförde. Det primära syftet med besöken var att få Finland under kronans kontroll och framför allt att få adeln att bli trogna undersåtar. Gustav II Adolf förhöll sig i början av sin regeringstid skeptisk till den finska adeln.

Gustav II Adolf samman kallade representanter för Finlands alla stånd till ett landsmöte i Helsingfors den 13 januari 1616. Kungen öppnade mötet med ett långt tal, där han bl.a. kom in på de pågående krigen med Polen och Ryssland. Därefter lyssnade han till klagomål som de närvarande framförde för honom. Gustav Adolf ville också höra ständernas åsikter i några centrala frågor, bl.a. hur Sigismunds konspirationer kunde motarbetas och hur Finlands försvar kunde förstärkas. Ständerna försäkrade i sina svar att man med alla medel skulle motarbeta Sigismund, och därmed fick Gustav Adolf en bekräftelse på finländarnas lojalitet. På grund av de många klagomålen och besvären som kungen fick motta beslutade han att tillsätta ett antal rannsakningskommissioner som skulle hålla ting på olika håll i Finland. Framför allt skulle man undersöka länsmännens verksamhet, militärens godtyckliga beteende samt adelns, fogdarnas, skrivarnas och andra tjänstemäns maktmissbruk. Utöver det skulle kommissarierna undersöka ödegårdarnas antal och möjligheterna att få dem i bruk igen. Rannsakningsdomstolarna behandlade i själva verket även brottmål, trots att de inte hörde till deras uppgift. Lappalainen betonar att rannsakningsdomstolarnas viktigaste uppgift var att dels visa adeln och tjänstemännen att maktmissbruk inte var acceptabelt, dels visa allmogen att kungen lyssnade på den och var på dess sida.

En ny rannsakningskommission skickades till Finland i juli 1619 med uppgiften att undersöka de lokala förhållandena i den östra riksdelen och framför allt granska fogdarnas bokföring och verksamhet. Finland fick sin första generalguvernör, Nils Bielke, 1623, samma år som Åbo hovrätt grundades. Han blev också hovrättens första president. Bielkes uppgift var att få Finland under kronans kontroll. Under Bielkes tid som generalguvernör uppstod det en maktkamp mellan honom och biskopen i Åbo, Erik Sorolainen. Den sistnämnda hade utsetts till biskop redan 1583 och var den gamla kyrkans man. Bielke reagerade kraftigt mot hans konservativa synsätt och försökte på alla sätt motarbeta biskopen. Biskop Sorolainen avled 1625 och efterträddes av Isak Rothovius, som var kronans man. Rothovius införde med hård hand den lutherska renlärigheten, och även kyrkans män i Finland blev därefter underställda centralförvaltningens kontroll. Freden i Stolbova innebar att tyngdpunkten i den svenska utrikespolitiken försköts från öster till söder, och Finlands strategiska betydelse ändrades radikalt efter att Sverige gick in i trettioåriga kriget.

Krigen kan inte utelämnas i en bok om Gustav II Adolf. Lappalainen lyfter särskilt fram kriget mot Polen, som hon anser ha blivit styvmoderligt behandlat av historikerna. Gustav Adolf ärvde tre krig då han blev regent. Sedan 1600 hade Sverige varit i krig med Polen, ett krig som var en direkt fortsättning på inbördeskriget mellan hertig Karl och Sigismund. Från 1609 var Sverige även i krig med Ryssland och från 1611 med

Danmark. Kriget med Danmark, som vanligen kallas Kalmarkriget, slutade 1613 utan gränsförändringar, men Sverige blev tvunget att återlösa Älvsborgs fästning för en jättesumma på en miljon riksdaler. Detta ledde till att invånarna i det svenska riket ålades att betala en extra skatt. Kriget med Ryssland upphörde 1617 genom freden i Stolbova. Sverige erhöll då Kexholms län och Ingermanland.

I kriget mot Polen hade det från sommaren 1612 till hösten 1620 rätt vapenstillstånd eller förekommit enbart mindre strider. I början av 1620-talet blossade kriget upp med full intensitet. Riga erövrades av svenskarna hösten 1621, och efter slaget vid Wallhof i januari 1626 var hela Livland i svenskarnas händer. Därefter ryckte svenskarna in i Preussen med varierande framgång. Kriget med Polen avslutades hösten 1629 genom stillståndet i Altmark. Sverige erhöll Livland och en del städer i Preussen. Tullinkomsterna från dessa städer och ett avtal med Danzig om att få hälften av stadens tullinkomster gjorde att Sverige kunde ta nästa steg och blanda sig i kriget i Tyskland som hade pågått sedan 1618.

De religiösa motiven spelade en viktig roll i de krig som Sverige deltog i under Gustav II Adolfs tid, framhåller Lappalainen. Hon konstaterar att detta ibland har ifrågasatts p.g.a. att historikerna inte har förstått religionens betydelse. Gustav II Adolfs avsky för katolicismen var en orsak till kriget i Polen och spelade en stor roll när Sverige gick med i trettioåriga kriget. Här skiljer sig Lappalainen från andra historiker som starkare har velat betona andra aspekter än de religiösa. Gustav Adolfs tyska fälttåg var framgångsrikt, inte minst tack vare stora penningbidrag från Frankrike, vilket gjorde att kungen kunde värva en stor legoarmé vid sidan av de inhemska trupperna. Allt förändrades i november 1632 vid Lützen. Kungen stupade och Sverige förlorade sin hjältekonung. Kriget gick inte lika bra efter det. Även Sigismund hade gått bort samma år och 1632 innebar definitivt slutet på en tidsperiod, skriver Lappalainen.

Mirkka Lappalainen har författat en mycket intressant och välskriven bok som också är lättillgänglig för en större publik. Den har fått stor uppmärksamhet, inte minst genom Fack-Finlandia-priset. Lappalainen lyfter fram sådana aspekter i 1600-talets tidiga historia som inte har uppmärksamats i någon större utsträckning, och Finland får en given plats i historien om Gustav II Adolfs regeringstid. Läsaren får en inblick i en tidsperiod som är relativt obekant för de flesta. Lappalainen har därmed bidragit till att öka kännedomen om äldre tiders historia och om den tid då Finland var en del av Sverige.

Christer Kuvaja

Anders Chydenius idévärld

Nils Erik Forsgård, *Ingens herre ingens träl. Radikalen Anders Chydenius i 1700-talets Sverige och Finland*, 280 s., ill., Schildts & Söderströms, Helsingfors 2014.

I BOKEN *Ingens herre ingens träl* sammanfattar idéhistorikern och chefen för den liberala tankesmedjan Magma i Helsingfors, Nils Erik Forsgård, Anders Chydenius politiska och ekonomiska idévärld. Boken, som är tänkt att vara populärhistorisk, publiceras samtidigt som det mångåriga arbetet med att ge ut Chydenius samlade skrifter börjar nå sitt mål. Båda dessa projekt antyder att intresset för den österbottniske 1700-talsprästen aldrig har varit större och att de frågor som han diskuterade fortfarande är aktuella på 2010-talet. Samtidigt kan man fråga sig om det går att säga någonting om Chydenius idéer som inte redan har sagts i t.ex. Georg Schaumans och Pentti Virrankoskis biografier från 1908 respektive 1995 (på svenska) eller i Carola Nordbäcks avhandling från 2009 om Chydenius predikningar.

Forsgårds bok består av 15 korta och välskrivna kapitel i vilka han på ett bra sätt presenterar Chydenius idévärld. Chydenius idéer ses som radikala eftersom han ville göra om rådande samhällsstrukturer och tänkesätt – han ville avskaffa privilegier, skråförordningar och regleringar för att i stället införa en ordning som ”respekterar människors naturgivna rättigheter och strävanden” (s. 16). Idéerna sätts in i sin historiska kontext, både vad gäller situationen i det svenska riket i mitten av 1700-talet, och den mer allmänna europeiska idéutvecklingen som kan sammanfattas med begreppet upplysningen. De flesta av kapitlen behandlar Chydenius främsta skrifter och de debatter som skrifterna var del av. Följaktligen heter ett kapitel ”Nordens Adam Smith”, där Forsgård jämför Chydenius *Den nationnelle vinsten* med Smiths *A wealth of nations*. I kapitlet ”Tryckfrihetens riddare” undersöks Chydenius roll i införandet av tryckfrihetsförordningen och offentlighetsprincipen 1766, och i kapitlet ”Religionsfrihetens dörröppnare” behandlas Chydenius insatser vid riksdagen 1778/79 då en större frihet för olika religiösa grupper diskuterades.

Styrkan i Forsgårds bok är framför allt analyserna av Chydenius idéer. Idéerna är visserligen ganska välkända, men Forsgård åskådliggör de centrala komponenterna i Chydenius idévärld och hur Chydenius konsekvent använde dessa ideologiska utgångspunkter för att försöka ändra rådande förhållanden inom olika samhällsområden. Svagare delar av boken däremot rör diskussionerna kring det politiska systemet och hur t.ex. riksdagen 1765/66 förhöll sig till tidigare riksdagar. Eftersom Forsgård, liksom Schauman och Virrankoski före honom, inte har undersökt hur

olika frågor behandlades på t.ex. 1740- eller 1750-talen, blir tolkningarna av agerandena 1765 ibland felaktiga. Till exempel påstås det på sidan 57 att kontrollen över rikets finanser övergick från sekreta utskottet till ett ”nygrundat bankutskott, den så kallade bankodeputationen”. En bankodeputation hade formats vid i princip varje riksdag och den hade samma uppdrag 1765/66 som den hade haft tidigare, nämligen att granska Riksbankens verksamhet. Bankodeputationen var också en underdeputation till sekreta utskottet och inte någon självständig instans. Det var således inte fråga om någon ny institution eller något nytt uppdrag. Ett annat exempel på en problematisk tolkning rör förhållandet mellan bevillningsdeputationen och sekreta utskottet. Forsgård framställer konflikten mellan dessa riksdagsutskott som ett nytt fenomen på 1760-talet, men i verkligheten hade denna konflikt existerat vid flera tidigare riksdagar. I grunden orskades den av att sekreta utskottet, som bestod av representanter från adeln, prästerna och borgarna, ansvarade för att upprätta ett förslag på hur statens intäkter skulle användas, medan bevillningsdeputationen, som bestod av representanter från alla fyra stånden, skulle bestämma om skatterna, d.v.s. intäkterna. Eftersom bevillningsdeputationens ledamöter inte fick insyn i vilka utgifter som planerades eller i budgetunderskottets storlek blev det svårt att komma överens om t.ex. skattehöjningar. Sekreta utskottets lösning blev därför i regel att låna pengar från Riksbanken för att täcka existerande diskrepanser mellan intäkter och utgifter. Forsgård hävdar att utskottet i stället blev tvingat att skära i utgifterna när bevillningsdeputationen inte ville gå med på några höjningar av skatterna vid riksdagen 1765/66. Det stämmer visserligen att det gjordes nedskärningar genom att t.ex. lägga ned Manufakturkontoret, men han missar att utskottet, med ständernas godkännande, också beslutade om nya lån, bl.a. i Genua.

Forsgård, liksom många andra, tillmåtar partiväsendet stort förklaringsvärde. Problemet är bara att dess generella funktionssätt aldrig förklaras i boken. Läsaren får därmed ingen information om hur den politiska mobiliseringen gick till eller hur den hade förändrats över tid. Den kritik som t.ex. Karin Sennfelt har presenterat mot perspektivet ignoreras också. Vidare tydliggör inte Forsgård Chydenius roll i systemet, vilket gör att Chydenius framstår som en ganska ensam aktör som drevs av sina idéer. Det faktum att han hade politiskt erfarna allierade, såsom Per Niclas Mathesius och Johan Bolmstedt, nämns således inte.

Sammanfattningsvis kan Forsgårds bok med fördel läsas av den som vill ha en lättillgänglig sammanfattning av Chydenius idéer och främsta politiska insatser. För att få en bredare kunskap om Chydenius politiska aktiviteter krävs dock att ytterligare litteratur läses, inte minst om frihetstidens och det gustavianska enväldets politiska liv.

Patrik Winton

Dödens teater

Lena Rangström, *Dödens teater. Kungliga svenska begravningar genom fem århundraden*, 256 s., ill., Livrustkammaren/Atlantis, Stockholm 2015.

VID KARL XIV JOHANS *lit-de parade* på Stockholms slott 1844 uppstod tumult. Åskådarna trängdes, knuffades och väsnades för att komma längst fram och få åtminstone en skymt av det kungliga liket. Stämde ryktet att salig kungen hade blivit alldeles brun av balsameringen? Ståthållaren i Stockholm måste ryta till: ”Ni bär åt er så förbannat att ni inte är värda att man ställer till något roligt för er!”. Det gick så vilt till att en äldre dam blev ihjältrampad av den ivriga massan. Är yttrandet en skröna eller inte – ja, det spelar egentligen ingen roll. Uttalandet avslöjar att kungliga begravningar sågs som ett spektakel man ville vara delaktig av. Man tillverkade minnesföremål, folket trängdes på gator och torg, ceremonial och illustrationer trycktes. Begravningen var en verklig ”dödens teater”.

Livrustkammarens och Lena Rangströms bokserie om betydelsefulla kungliga ceremonier har nu utökats med ett praktfullt verk om kungliga svenska begravningar under 500 år. Rangström skriver kunnigt och kompetent om storslagen prakt, om föremål och dräkter som var knutna till en av maktens viktigaste ceremonier. Genom ett rikt och tidigare opublicerat bildmaterial får läsaren ta del av den *pompa funebris*, begravningsståt, som karakteriserade begravningarna från mitten av 1500-talet till början av 1700-talet. Under den här tiden saknade den svenska begravningsståten nästan motstycke i Europa. Både Rangströms bok och utställningen med samma namn i Livrustkammaren i Stockholm är ett uttryck för det intresse för maktens ceremonier och för död och begravningar som ligger i tiden.

De magnifikaste ceremonierna får ett stort utrymme i boken. Gustav Vasas begravning var något av det mest storslagna som setts i Sverige. I huvudnumret, begravningsprocessionen, deltog sörjande i fotsida kläder, hästar med svarta schabrak, riksbaner, regalier, landskapsfanor och en kyritzryttare i gyllene rustning. I och med begravningsprocessionen inleddes en ny fas i Sverige: arvkungadömet. Det är just de begravningsprocesser som ordnas efter omstruktureringar av makten som är speciellt imponerande, som de för Gustav Vasa, Gustav II Adolf, Karl X Gustaf, Gustav III och Karl XIV Johan. Den sista riktigt storslagna begravningen i Sverige, det sista exemplet på barockens *pompa funebris*, var Karl X Gustavs begravning 1660, medan Gustaf V:s jordfästning 1950 å sin sida

innebar slutet på en era i och med att det var sista gången en monark begravdes i Ridderholmskyrkan.

I en egen klass står begravningarna som ordnades för de hjältekungar som stupat i främmande land. Gustav II Adolfs död på slagfältet i Lützen krävde en omfattande organisation under ett och ett halvt års tid: man skulle arrangera processioner i olika länder, sköta balsamering och beklädnad av kroppen, framställa minnesmedaljer och mynt, ordna jordfästningsceremonin m.m. Gustav II Adolf hade själv bestämt att han skulle begravas i Ridderholmskyrkan, där gravkoret placerades intill Magnus Ladulås och Karl Knutson Bondes gravar. Genom valet av kyrka och gravplats ville Gustav II Adolf manifesteras en (hävdad) maktkontinuitet sedan tidig medeltid. Efter detta var Ridderholmskyrkan i Stockholm den kungliga begravningskyrkan i ca fyrahundra år. Karl XII:s lik hämtades i sin tur från Fredrikshald och gravsattes i det karolinska gravkoret i Ridderholmskyrkan.

Trots sin offentliga karaktär privatiserades även de kungliga begravningarna med tiden. Kronprinsessans Margarets begravning 1920 var på flera sätt banbrytande, delvis i det att hennes egna önskemål beträffande ceremonielet beaktades men framför allt genom att den kungliga gravplatsen nu flyttades ut till Haga. Den sista kungliga begravningen som Rangström presenterar är Gustav VI Adolfs 1973, men hon nämner även de senaste begravningarna inom kungahuset, prins Bertils 1997 och prinsessan Lilians 2013.

Rangström inkluderar även den nye monarkens trontillträde som en del av begravningsprocessen och beskriver följdriktigt även några av tronskiftena (t.ex. 1950 och 1973). Då begravningsprocessen tolkas och analyseras som ett maktskifte är den breda definitionen motiverad, men det kunde ha varit på sin plats att vara konsekvent och att antingen behandla eller utelämnat alla trontillträden med tillhörande ceremonier. Det relativt snäva urvalet av trontillträden kunde även ha varit värt en förklaring.

Med *begravning* avses i forskningen ofta hela begravningsprocessen, innefattande dödsbädden och döden med *lit-de-parade*, processionen, begravningsgudstjänsten, jordfästningen, gravsättningen och även själva gravmonumentet. Författaren kunde överlag ha strävat efter en mer konsekvent användning av olika begrepp, så att de olika riterna och ceremonierna i processen skulle ha särskilts på ett tydligare sätt. Rangström använder bl.a. den högtidliga termen *likbegängelse* som innefattar alla de olika faserna i begravningsprocessen. Begreppet *jordfästning* innebär egentligen konkret att man fäster den avlidna vid jorden i syfte att hindra den döda från att gå igen. Akten förverkligades genom de tre skovlarna med mull som prästen strödde över kistan. Efter jordfästningen följde gravsättningen som i dag sker utomhus – gravsättningar inne i kyrkorna

torde vara mycket sällsynta. Begravningsgudstjänsten är alltså en separat del av begravningsprocessen.

Även begreppet *Castrum doloris* används på ett vacklande sätt i boken. Läsaren får intrycket att *Castrum doloris* och *katafalk* är samma sak, men så är det inte. *Castrum doloris*, sorgeläger, var det ofta allegoriska konstverk som var placerat runtom och ovanför katafalken, den ställning på vilken kistan var placerad.

En statsbegravning är en begravningsprocess som bekostas med allmänna medel. Beslutet bör således fattas av landets regering eller regent. I Sverige ges i dag statsbegravningar enbart åt medlemmar av kungafamiljen, i motsats till i t.ex. England eller Finland där prominenta medborgare fortfarande kan hedras på detta sätt. Den sista statsbegravningen för en icke-kunglig person ordnades i Sverige 1961 då Förenta Nationernas generalsekreterare Dag Hammarsköld begravdes i Uppsala; således förärades varken Olof Palme, Astrid Lindgren eller Anna Lindh statsbegravningar.

Det hade varit givande om Rangström i korthet hade jämfört de kungliga begravningsarna med några andra begravningar i Riddarholmskyrkan, som t.ex. Lennart Torstenssons, Axel von Fersen den äldres eller Hans Henric von Liewens begravningar. De två sistnämnda var serafimerriddare vilket berättigade till en jordfästningsceremoni i Riddarholmskyrkan och en gravplats inne i kyrkan. För riddarnas jordfästningar fanns ett särskilt ceremoniel med instruktioner om olika detaljer beträffande *lit-de-parade*, processionen och ceremonin. Som exempel kan nämnas att det i ceremoniet stipuleras om processionens ordning, om att psalmsjungande barn från ordens barnhem ska delta i processionen o.s.v. Serafimerordens betydelse framgår t.ex. av det faktum att ordens stora högtidsdräkt var svepningsdräkt såväl för enskilda riddare som för kungen.

Begravningsprocessen hör till de samhälleliga riter som är mest statiska. Ritens igenkännbarhet och förutsägbarhet bidrog till att skapa den känsla av kontinuitet och trygghet som var så väsentlig under den turbulens som ett kungligt dödsfall med påföljande maktskifte innebar. Den av Rangström behandlade tidsperioden är emellertid tillräckligt lång för att man ska kunna iaktta en viss utveckling eller förändring i riterna. Hon betonar att tyngdpunkten först låg på processionen genom staden eller städerna, senare på ceremonin inne i kyrkan, för att under 1800-talet åter ligga på processionen till kyrkan. Synbarligen sker det även en förändring i maktens representation. I slutet av 1700-talet var representationen inte längre bunden vid den fysiska kroppen eller dess substitut, utan vid maktens attribut – regalierna.

Förändringarna i ceremonierna reflekterar de förändringar som skedde i kungabilden, hur idealet försköts från krigar- eller hjältekungen till lands- och familjefadern. Utvecklingen går hand i hand med upplösningen

av det svenska stormaktsväldet och den representativa offentligheten och framväxten av en borgerlig dito.

Sammanlagt behandlar boken nitton begravningsprocesser och ett par trontillträden som skedde strax efter begravningsceremonierna. En del av ceremonierna behandlas vidlyftigt, medan andra omnämns endast flyktigt. Det är vanskligt att beskriva en och samma ceremoni genom tiderna, genom flera olika händelser och personer. Dispositionen lovar mycket, men upplägget skulle ha vunnit på att de olika monarkerna – eller övriga medlemmar av kungahuset – hade fått namngivna underkapitel eller att man på annat sätt hade markerat var de olika döda kungligheter behandlas. Nu nämns t.ex. Gustav III inte vid namn i innehållsförteckningen, utan läsaren måste leta sig fram till hans begravning på andra sätt.

Rangström visar att begravningar, liksom andra ceremonier och fester, kan undersökas i estetiska, sociala och politiska sammanhang. Mötet med döden och sorgen är ett av de svåraste ögonblicken för ett samhälle, och begravningarna kan med fog anses vara en av de mest betydelsefulla samhällseliga riterna.

I boken behandlas ritualens iscensättningar utförligt, medan dess substans får mindre uppmärksamhet. Den kyrkliga ritens, dess innebörd och eventuella utveckling genom tiderna behandlas inte. Förändringarna i den kyrkliga ritens är visserligen ännu obetydligare än förändringarna i det världsliga ceremonielet, men visst skulle åtminstone en av kyrkohandböckerna ha förtjänat en plats i litteraturförteckningen.

Den kyrkliga ritens, själva jordfästningsakten, förrättades av en hög, kyrklig ämbetsman, ärkebiskopen. Den retoriska aspekten av begravningsprocessen nämns, säkert av utrymmesskäl, endast kortfattat. Personalerna, likpredikan, psalmerna, bibelordspräken m.m. var en del av den teatrala helheten, och i sin tryckta form bevarades de för eftervärlden och bidrog till skapandet av den avlidnas minne. De ståtliga processionerna skulle ses och upplevas av ett så stort antal människor som möjligt, och genom tryckalstren nåddes en ännu större publik.

Dagens forskning betonar deltagandegörandet – åskådarna skulle inte bara se processionen och de kyrkliga riterna, utan de skulle deltagandegöras och även verka som aktörer. En oväntad aktör i sammanhanget är kvinnorna. Deras närvaro är nämligen inte helt självklar, men de förekommer i bokens illustrationer och nämns även av Rangström som deltagande. Det är fascinerande, eftersom inga kvinnor deltog i de jordfästningar som ordnades för serafimerriddare i Ridrarholmskyrkan i slutet av 1700-talet och i början av 1800-talet. Även Bo Lönnquist konstaterar i *Dödens ansikte. Tro och seder bland herre och folk* (Scriptum 2013) att det tidigare enbart var männen som deltog i likprocessionerna och ceremonierna. Märta Reenstierna, mera känd som Årstafrun, såg genom fönstret

sin makes begravningsprocession avlägsna sig från hemmet, själv deltog hon inte i händelserna utanför hemmets väggar. Överlag var kvinnans arena hemmet; hon förberedde liket, ordnade trakteringen m.m. medan männen sågs i offentligheten: i processionen och i kyrkan.

I *Dödens teater* analyseras inte kvinnornas närvaro eller frånvaro, men Rangström visar att den nyblivna änkedrottningen inte deltog i sin avlidne makes jordfästningsceremoni från Fredrik I:s begravning 1751 fram t.o.m. prins Augusts 1873. Enligt ceremonielets formulering var de ”på grund av sin djupa sorg” förhindrade att delta i sin makes begravning.

Avslutningsvis måste man konstatera att ett kungligt lik inte får en evig vila, tvärtom. De mest bemärkta monarkerna får finna sig i att bli uppgrävda med jämna mellanrum, då så gott som varje ny generation, med hänvisning till ny teknik och vetenskapliga framsteg, ska gräva upp ett eller flera kungliga lik för noggrann examination. Rangström berättar också att t.ex. kronprins Gustav (III) och Hedvig Elisabeth Charlotta använde sig av olika tillfällen för att få beskåda kungliga lik med egna ögon.

Lena Rangströms bok är visuellt vacker och innehåller tidigare oävent bild- och källmaterial, men bokens användbarhet lider dock av att litteraturförteckningen är uppgjord separat för varje kapitel. Rangström skriver medryckande om ett fascinerande ämne som inte tidigare fått någon övergripande framställning. Boken innehåller intressanta detaljer och är mycket givande för en större allmänhet.

Magdalena af Hällström

En glimt ur psykiatrins och den äktenskapliga jämställdhetens mörka historia

Johan Cullberg & Björn Sahlin, *Märta och Hjalmar Söderberg – en äktenskapskatastrof*, 351 s., ill., Natur & Kultur, Stockholm 2014.

”**M**ÄRTA SÖDERBERGS ÖDE framstår som ett skolexempel på vad som kan ske då kvinnans mänskliga rättigheter inte är skyddade av en fungerande lagstiftning”, skriver psykiatern Johan Cullberg och litteraturvetaren Björn Sahlin i förordet till sin bok *Märta och Hjalmar Söderberg – en äktenskapskatastrof*. Det är stora ord som de båda forskarna väljer att använda, men läsaren inser snabbt att de inte är någon överdrift. Boken är en gastkramande berättelse om författaren Hjalmar Söderbergs och hans första hustru Märtas (född Abenius) äktenskap. Eller rättare sagt om hur detta äktenskap så gott som genast stötte på grund, efter några år havererade totalt, och hur det efter ytterligare många långa år av dragkamp till slut upplöstes i och med att Märta Söderberg tvångsintogs på mentalsjukhus.

Märta Söderberg var överklassflickan ur en av Stockholms mest förmögna familjer som ändå slutade sitt liv som fattighjon. Cullbergs och Sahlins ledstjärna har varit att svara på frågan om Märta Söderberg var psykiskt sjuk, eller om diagnosen i verkligheten ställdes för att bana väg för makarna Söderbergs skilsmässa. Forskarna kommer inte fram till ett definitivt svar, eftersom så få dokument där Märta Söderbergs egen röst skulle höras har bevarats. Men mellan raderna blir det klart att de flesta av Märtas Söderbergs diagnoser var felaktiga.

Det låter dramatiskt och det var dramatiskt – också väldigt skrämmande. Den moderna läsaren frågar sig hur det egentligen var möjligt. Boken *Märta och Hjalmar Söderberg – en äktenskapskatastrof* är en djupdykning i den kvinnosyn som växte fram under 1800-talets sista decennier och som levde kvar ända in på 1900-talet. Kvinnan sågs som ett labilt väsen, styrd av sin kvinnlighet och framför allt av sin livmoder, som en varelse med anlag för hysteri. Denna kvinnosyn med hysteridiagnoser och -behandling har tidigare granskats av bl.a. Karin Johannisson i *Den mörka kontinenten. Kvinnan, medicinen och fin-de-siècle* (1994), som tecknar en mörk bild av tidens stapplande nya vetenskaper: psykologin och gynekologin. Den gifta

kvinnan, som enligt lagen stod under sin makes förmynderskap, hade i värsta fall väldigt lite att sätta upp mot makens och husläkarens, kanske också några specialisters, enade front. Det är mot bakgrund av allt detta som Märta Söderbergs öde får sin förklaring.

Märta Söderbergs öde är också berättelsen om hur det gick när en kvinnas eget nätverk svek. Då hon gifte sig med Hjalmar Söderberg, stod hennes far på randen till konkurs. Han hade tidigare varit en av Stockholms förmögna män. Faderns vacklande ställning medförde att han av allt att döma inte kunde stöda den unga familjen Söderberg rent ekonomiskt, och varken han eller Märtas mor verkar av någon orsak ha klarat av att hjälpa på något annat plan heller då deras dotter sakta men säkert insjuknade i reumatism, samtidigt som hon väntade, födde och ammade tre barn.

Också den kvinnliga lojaliteten i kretsen kring Hjalmar Söderberg saknades. Hans syster Frida Söderberg verkar redan från början ha hyst agg mot Märta. Först att klandra Märta Söderberg i den litterära kretsen var Ebba Levertin, Oscar Levertins hustru. Hon kritiserade Märta Söderberg för att, tvärt emot tidens uppfattning om vad som var passande, ha uppträtt i sällskap som höggravid. ”[...] dessutom är hon inte klok och det är värre, ty det är kroniskt”, skrev Ebba Levertin till en väninna. Snart flydde Hjalmar Söderberg fältet och lämnade sin allt mer reumatiska hustru att klara sig på egen hand med en jungfru och de tre barnen. Lisen Bonnier, gift med Hjalmar Söderbergs förläggare, fick enligt egna ord förbarma sig över de smutsiga barnen och det orediga hemmet. Det var utgående från hennes uttryckliga krav som Märta Söderbergs långa vandring från sjukhem till sjukhem och därifrån vidare till anstaltsvård började. Då Märta Söderberg hävdade att kulturkretsen kring hennes make slöt sig samman och exkluderade alla som de uppfattade som mindre intelligenta än de själva, såg läkarna det som ett bevis på hennes paranoia och därmed psykiska rubbning. Läsaren kan inte låta bli att ställa sig frågan hur det skulle ha gått för Märta Söderberg om hon hade kommit från en kultursläkt eller om hon själv hade varit mer verbal, på samma sätt som sin make och kretsen kring honom.

Den enda som verkar ha tagit Märta Söderbergs parti var Hjalmar Söderbergs moster, men hon tystades ner av Frida Söderberg. En sommar, då Märta Söderberg vistades på ett sjukhem, flydde hon till en bondgård i närheten, där hennes barn var inackorderade för sommaren. Då Hjalmar Söderberg kom för att ta henne därifrån, ställde sig kvinnorna på gården till Märta Söderbergs försvar, men deras röster vägde naturligtvis lätt i ståndssamhällets hierarki.

Ett brev från Märta Söderbergs far, major Carl Johan Abenius, till Lisen Bonnier, ger en inblick i Märtas vardag. Hjalmar Söderberg lånade ofta pengar av svärfadern, trots dennes ekonomiskt trängda belägenhet,

men pengarna gick till att betala krognotor. Major Abenius konstaterar att ”allt vad Hushållet ägde av värde stannade snart på pantbanken t.o.m. en gång hennes guldringar (förlovnings och Giftermålsringarna)”. Carl Johan Abenius berättar om de fuktiga lägenheterna som den unga familjen bodde i, om de båda makarnas opraktiska läggning, och vittnar också om att Hjalmar Söderberg sällan var hemma. Det som svärfadern däremot inte berättar något om är Hjalmar Söderbergs kärleksaffär med Maria von Platen, och senare också andra kvinnor. Det är kanske inte att undra på att Märta Söderberg verkade nedstämd, t.o.m. hysterisk och desperat, när man vet under hurdana förhållanden hon levde. Märta Söderberg hade också en relation till en annan man – kanske inte något att undra över med tanke på omständigheterna. Men detta framfördes naturligtvis emot henne senare under skilsmässorättegången. Att Hjalmar Söderberg haft många affärer vid sidan om sitt äktenskap betraktades enligt tidens dubbelmoral inte som något som över huvud taget behövde nämnas.

Hösten 1915 klubbades skilsmässan igenom, Märta Söderberg förpassades definitivt till en anstalt, och Hjalmar Söderberg fick vårdnaden om de tre barnen. Vid det här laget var Carl Johan Abenius redan död, hans son, Märts bror Allan Abenius lyste med sin frånvaro, och skilsmässoförhandlingarna sköttes av idel bekanta herrar till Hjalmar Söderberg, bland dem Märta Söderbergs halvbror Alban Keyser, som var Hjalmar Söderbergs vän och beundrare.

Det är många röster som kommer till tals i boken *Märta och Hjalmar Söderberg – en äktenskapskatastrof*. Minst av alla hörs Märta Söderbergs egen röst, av den enkla orsaken att så få brev hon skrivit finns bevarade. De brev som finns tecknar bilden av en fysiskt – men inte psykiskt – sjuk kvinna, som kämpar för att få ha kontakt med sina barn och för att hålla relationen till dem vid liv. Andra röster, som fadern Carl Johan Abenius, brodern Allan Abenius, halvbrodern Alban Keyser och Lisen Bonnier vittnar om en överklassflicka som inte fått en ändamålsenlig uppfostran, som inte kunde sköta familjens ekonomi och som inte förstod att denna ekonomi inte klarade av hennes vistelser på kurortshotell. Det är således en brokig, men också motstridig bild som träder fram. Till Märta Söderbergs försvar måste man ändå konstatera att hon troligen fått en uppfostran som de flesta flickor i hennes samhällsklass fick vid den här tiden. Att kräva god vård för sin reumatism var heller inte orimligt från Märta Söderbergs sida, något som författarna mycket riktigt konstaterar. Märta Söderbergs bror Allan Abenius återfanns för det mesta i toppen av Stockholms taxeringslängd – de ekonomiska medlen saknades således för det mesta inte.

Ytterligare en kvinna spelar en synlig roll i boken, nämligen danskan Emilie Voss, som efter många år blev Hjalmar Söderbergs andra hustru. Hennes öde blev inte heller lätt. Efter en tids kärleksförhållande flyttade

Hjalmar Söderberg in hos henne och snart var hon gravid. Barnet födde hon i Tyskland, dit Hjalmar Söderberg reste med henne. Efter hemkomsten till Köpenhamn placerades den nyfödda dottern Betty på ett barnhem. Föräldrarna kunde inte gifta sig, eftersom Hjalmar Söderberg fortfarande var gift med Märta. Emilie Voss blev tvungen att fortsätta sitt liv som om ingenting hänt, som om hon fortfarande var en ensamstående kvinna, annars hade hon riskerat att mista sitt arbete – den enda inkomstkälla den lilla familjen hade att räkna med. Emilie Voss och Hjalmar Söderberg gifte sig först då deras dotter var sju år, och då kunde dottern flytta hem från barnhemmet. Det blev således en lång väntan för Emilie Voss och Betty Söderberg. Man undrar hur Emilie Voss stod ut, ända tills man inser att ett äktenskap med Hjalmar Söderberg var hennes enda möjlighet att få hem dottern Betty från barnhemmet.

Märta och Hjalmar Söderberg – en äktenskapskatastrof är skriven av en psykiater och en litteraturvetare. Som historiker skulle man ibland önska sig lite mer ingående beskrivningar av Hjalmar Söderbergs liv och författarskap, och om forskningen kring det. Som det nu är, förväntas läsaren vara införstådd med denna kontext. Bland annat behandlas Söderbergs och Maria von Platens kärleksaffär i förbigående, som något som alla känner till. Det här medför att den läsare som inte är införstådd inte kan ta till sig berättelsen i hela dess vidd. Och ändå var affären med Maria von Platen den stora romansen som fick Hjalmar Söderbergs äktenskap att definitivt braka ihop – således en nyckelhändelse och inte en bisats. Boken innehåller många utvecklingar, som närmast är avsedda som faktarutor. Rubriker som ”tidens jungfruproblem” och ”Märtas fall var inte unikt” är ägnade att kontextualisera det som skedde i det Söderbergska äktenskapet, men historikern skulle önska sig mera djup och en bredare kontext. Litteraturförteckningen upptar inte Karin Johannissons *Den mörka kontinenten*, som skulle ha varit viktig bakgrundslitteratur också för den här boken. Däremot är inslaget ”Märtas kurortskostnader och Hjalmar alkoholorch restaurangvanor – en jämförelse” ett välskrivet komplement till de dokument som redovisas i boken.

För övrigt är Johan Cullbergs och Björn Sahlins bok en förbryllande läsoplevelse just för historikern. Författarnas sätt att redovisa de bevarade dokumenten efter varandra, utan vidlyftig kommentering eller analys, ställer historikern inför grundfrågorna. Hur ska man läsa arkivmaterial, egentligen? Vems röst är det man väljer att lyfta fram när man forskar? För visst rör forskaren över sitt material, och väljer oftast infallsvinkel och tyngdpunkter ganska medvetet. Det blir tydligt just eftersom Cullberg och Sahlin så medvetet gått in för att *inte* göra det. I förordet signalerar de tydligt vad de tycker är rätt och fel, men i själva brödtextern försöker de medvetet låta bli att ta ställning, och lyckas ganska väl. Brev och sjukjourna-

ler varvas till slut med rättegångsprotokoll och läsaren kan inte annat än hisna över den sanna historia som rullas upp. Vems ord ska historikern tro på? Hur kan man bena ut en äktenskapskatastrof i efterhand? Det är svåra frågor som ställs mellan raderna, men materialet är också sällsynt mångfacetterat och disparat – en ypperlig fallstudie just om man vill ta sig en ordentlig funderare på metod och problemställning.

Boken *Märta och Hjalmar Söderberg – en äktenskapskatastrof* är ett värdefullt komplement till den forskning som redan finns om psykiatrins mörka historia, liksom också om den kvinnosyn som rådde kring förra sekelskiftet. Johan Cullberg och Björn Sahlin lyckas verkligen med det som de gett sig ut för att göra, nämligen att visa ”vad som kan ske då kvinnans mänskliga rättigheter inte är skyddade av en fungerande lagstiftning”. Men de lyckas med mer än det, de visar på vad som kan hända när de svagas rättigheter inte är skyddade av en fungerande lagstiftning – en fråga som alltid är aktuell.

Maria Vainio-Kurtakko

Symposiet ”Brevkonst och brevet som genre” på Svenska litteratursällskapet i Finland

Den 27 maj 2015 ordnades på Svenska litteratursällskapet i Finland ett symposium under rubriken ”Brevkonst och brevet som genre”. Valet av tema har sin förklaring i den samtidiga publiceringen av den digitala brevutgåvan *Zacharias Topelius korrespondens med förlag och översättare*. Det är fråga om den sjätte delen i den pågående textkritiska utgåvan *Zacharias Topelius Skrifter*, vars syfte är att för första gången tillgängliggöra Topelius hela författarskap, både tryckt och otryckt material. Allt material som publiceras finns tillgängligt i digital och sökbar form med varianter, manuskript, faksimil, kommentarer och ordförklaringar på adressen www.topelius.fi.

För historiker är det material som redan har publicerats och det som kommer att publiceras i framtiden en veritabel guldgruva. T.ex. brevkorrespondenserna öppnar ingångar till så gott som alla aspekter av livet i Finland på 1800-talet, Topelius dagböcker bjuder bl.a. på inblickar i det dagliga livet i den unga huvudstaden Helsingfors medan de historiska romanerna är en källa både för läsnjutningar och för en förståelse för 1800-talets världsbild präglad av historia och tradition. Professorn Topelius geografiska och historiska universitetsföreläsningar fördjupar förståelsen av hur viktig historien var för nationsbygget, medan redaktören Topelius i *Helsingfors Tidning* berör både smått och stort och på det sättet bildar denna tidning en källa för ett brett spektrum av historiska ämnen. Att allt detta publiceras på nätet i sökbara utgåvor kommer med andra ord att berika forskningen och göra det lättare att effektivt bearbeta mycket stora materialhelheter.

På symposiet på SLS stod denna gång breven i fokus. Programmet

inleddes med ett välkomstord av redaktionschef Märtha Norrback, som presenterade utgåvan ZTS och bl.a. informerade om att merparten av allt det material som ska ingå Zacharias Topelius Skrifter kommer att vara utgivet 2025. Dagens första föredrag hölls av docent Barbro Ståhle Sjönell, som talade under rubriken ”’Ur minnets gömställen och skräpvråar’. Om utgåvor av Adolph Törneros brev”. Efter att ha introducerat Törneros (1794–1839), som för eftervärlden närmast är bekant som brevskrivare, gav Ståhle Sjönell en exposé över de olika utgåvorna av Törneros brev. Den första samlingen brev utgavs så tidigt som 1840, medan det nyaste bidraget är kommentarerna till Törneros *Brev och dagboksanteckningar*, vilka utkommer 2015. Sammanlagt har Törneros brev getts ut i fyra olika utgåvor. Ståhle Sjönell redogjorde för de olika utgåvornas särdrag, och gav samtidigt en bild av hur brevtgivningens principer har förändrats från 1800-talet till i dag. Den första utgåvan av Erik August Schröder pekar på det tidiga 1800-talets världsbild där skiljelinjen mellan privat och offentligt var särskilt framträdande. Detta framgår bl.a. av utgivarens beslut att utesluta alla referenser av personlig karaktär från breven genom att göra stora ingrepp i materialet. I tidigare utgåvor har man också ansett att användbarheten ökar om stavningen moderniseras, vilket numera anses vara förlegat eftersom en sådan utgåva lätt blir föråldrad när stavningen lever och förändras. I sina brev till familj och vänner behandlade Törneros ofta den vardag han upplevde i Uppsala under romantikens blomstringstid, och särskilt nära hans hjärta låg reseskildringen. Alla dessa var vanliga teman bland brevskrivare ur de högre samhällsklasserna på 1800-talet.

Dagens andra föredrag hölls av professor Juhani Niemi, som hade valt rubriken ”Breven som autobiografi. Fallet Aleksis Kivi”. I sitt föredrag lyfte Niemi fram Kivis brev som en central biografisk källa, särskilt med tanke på att Kivi inte producerade något annat biografiskt material. Niemi menade att han helt enkelt inte hade tid att föra dagbok. Det sparade brevmaterialet är inte heller det särskilt omfattande, endast 70 brev finns i förvar. Niemi presenterade de personer som Kivi brevväxlade med, vilka i mängdordning sett till antalet brev bestod av teaterdirektören Kaarlo Bergbom, studiekamrater och personer som låg ideologiskt nära, familjekretsen, kulturella stormän och kvinnor. Kivi var en tvåspråkig författare och skrev också brev både på finska och på svenska. Niemi hade vidare kategoriserat Kivis brev i grupper beroende på vilket syfte de fyllde. De olika grupperna var: informati-

va brev, brev med syfte att sköta ärenden, brev som tar ställning, brev som estetisk reflektion, intima brev, tackbrev och brev som avsked.

Följande programpunkt var en presentation av den digitala faksimil- och konstutgåvan Albert Edelfelts brev av förste arkivarie Maria Vainio-Kurtakko. Publiken fick ta del av SLS elektroniska brev- och konstutgåva, i vilken det för tillfället finns 152 brev som Edelfelt skrev till sin mor Alexandra Edelfelt under åren 1885–1888, ibland med bara några dagars mellanrum. Breven är ett fönster in i den finländska konstens guldålder, och det sena 1800-talets finländska, nordiska och europeiska kulturhistoria. Målet med utgåvan är att erbjuda en aldrig förut skådad rekonstruktion av Edelfelts konstnärskap, både i text och i bild. Utgåvan uppdateras kontinuerligt och flera årgångar av brev och konst inkluderas. Sammanlagt kommer närmare 1 300 brev från åren 1867–1901 att ingå i utgåvan.

Efter en kaffepaus talade professor Boel Westin under rubriken "Brev från Tove Jansson". Westin har 2014 gett ut brevsamlingen *Brev från Tove Jansson*, och berättade om upplevelserna från arbetet med denna utgivning. I motsats till fallet Aleksis Kivi finns här en mycket stor bevarad brevväxling, ca 92 000 brev om man räknar med 2 000 brev per år. I brevtgåvan har Westin fokuserat på människor som stått Jansson mycket nära. Det är ofta fråga om långa, fortlöpande brevsviter. Tidsmässigt täcker utgåvan tiden från 1930-talet till 1980-talet. Westin behandlade bl.a. frågor som många brevtgivare är bekant med, som t.ex. hur man ska förhålla sig till levande personer och till uppmaningar om att bränna brevet efter läsning. Också urval är en fråga som följer den utgivare som har att göra med ett omfattande material. Bland de olika brevsviterna lyfte Westin särskilt fram den till Eva Kornikoff, vilken erbjöd henne en ingång till en annan värld. Janssons brev är ofta försedda med teckningar, vilket är ägnat att förstärka effekten av innehållet.

I det sista anförandet, som hölls av redaktör Carola Herberts, var temat "Zacharias Topelius brevsamling – ett fönster mot samtiden". Herberts, som är utgivare av den digitala utgåvan *Zacharias Topelius korrespondens med förlag och översättare*, inledde med att presentera Topelius korrespondens, varefter hon lyfte fram de olika möjligheter Topelius brevväxling bjuder på genom att göra ett nedslag i korrespondensen 1885. Herberts pekade på de ingångar och perspektiv på samtiden som öppnas av brev. Breven ger också en bild av Topelius soci-

ala kontaktnät och visar på bredden av detta nät. Genom dessa brev konkretiseras samtidigt. Att det är fråga om en digital utgåva betyder att möjligheterna för forskningen är många. T.ex. kan den avancerade sökningen hjälpa forskaren att snabbt hitta sådant som annars skulle vara mycket tidskrävande att leta fram.

Dagen avslutades med diskussion och slutsummering, varefter följde själva lanseringen av utgåvan *Zacharias Topelius korrespondens med förlag och översättare*, Zacharias Topelius Skrifter XX. Carola Herberts presenterade den digitala utgåvan tillsammans med huvudredaktören Pia Forssell, och lanseringen högtidlighölls genom att ett sidenband i orange, som är Zacharias Topelius Skrifternas signaturfärg, avklippes.

Jens Grandell

Medarbetare i detta nummer:

Eva Ahl-Waris, fil.dr, fri forskare, Helsingfors; *Jens Grandell*, fil.mag., redaktör, Svenska litteratursällskapet i Finland; *Heini Hakosalo*, fil.dr, universitetslektor, Uleåborgs universitet; *Magdalena af Hällström*, fil.mag., doktorand, Helsingfors universitet; *Christer Kuvaja*, docent, forskningschef, Svenska litteratursällskapet i Finland; *Tomi Mertanen*, fil.dr, Helsingfors; *Eljas Orrman*, professor, f.d. arkivråd, Helsingfors; *Maria Vainio-Kurtakko*, fil.dr, förste arkivarie, Svenska litteratursällskapet i Finland; *Patrik Winton*, fil.dr, forskare, Uppsala universitet.

Tomi Mertanens uppsats har översatts av Jennica Thylin-Klaus. Översättningen finansierades av FILI/Delegationen för den svenska litteraturens främjande.

Heini Hakosalos uppsats har översatts från engelska av Julia Dahlberg.

Pärbild: V. A. Koskenniemi. Bilden är tagen i juni 1945. Bild: Wikimedia Commons.

Historisk Tidskrift för Finland 2015:2

- 125 Heini Hakosalo, *Ille och Elin. Syskon, kön och medicinsk karriär i det tidiga 1900-talets Finland*
- 161 Tomi Mertanen, *Det europeiska brödrskapet. Europeiska författarförbundet och dess finländska medlemmar under andra världskriget*

Översikter och meddelanden

- 186 Eljas Orrman, *Iakttagelser om solskiftets utbredning och kronologi i Finland under medeltiden med särskild hänsyn till Nyland*

Granskningar

- 217 Sari Katajala-Peltomaa, Christian Krötzl & Marjo Meriluoto-Jaakkola (toim.), *Suomalaisten pyhiinvaellukset keskiajalla. Kun maailma aukeni*. Av Eva Ahl-Waris
- 221 Mirkka Lappalainen, *Pohjolan leijona. Kustaa II Adolf ja Suomi 1611–1632*. Av Christer Kuvaja
- 227 Nils Erik Forsgård, *Ingens herre ingens träl. Radikalen Anders Chydenius i 1700-talets Sverige och Finland*. Av Patrik Winton
- 229 Lena Rangström, *Dödens teater. Kungliga svenska begravningar genom fem århundraden*. Av Magdalena af Hällström
- 234 Johan Cullberg & Björn Sahlin, *Märtha och Hjalmar Söderberg – en äktenskapskatastrof*. Av Maria Vainio-Kurtakko

Från fältet

- 239 Symposiet ”Brevkonst och brevet som genre” på Svenska litteratursällskapet i Finland. Av Jens Grandell

HISTORISKA

FÖRENINGEN

Historisk Tidskrift för Finland www.historisktidskrift.fi

Redaktionens adress: Historisk Tidskrift för Finland c/o Vetenskapernas hus, Kyrkogatan 6, 00170 Helsingfors. **Internet:** www.historisktidskrift.fi **Prenumerationspris 2015:** 40,00 €. För beställningar till utlandet tillkommer 5,00 €. **Lösnummerpris:** 15,00 €. **Försäljning:** Akademiska bokhandeln i Helsingfors och Åbo, Vetenskapsbokhandeln i Helsingfors (Snellmansgatan 13), Gaudeamus Kirja & Kahvi samt genom redaktionen.
ISSN: 0046-7596 **Tryck:** Oy Fram Ab, Vasa 2015